

מהפך תודעתי בעניין צאת הכוכבים לשיטת רבנו תם

הרב אלחנן סבתו

רבים רבים משלומי אמוני ישראל ומחכמיהם, צדיקים וחסידיים ופליטת בית סופריהם, עורכי צינה ורומח ופני אריה פניהם, נוטים לחשוב כי המחלוקת אשר נתהוותה בימים ההם, בין ר"ת לבין הגאונים בזמן צאת הכוכבים למשמרותיהם, אשר הרעישה ארץ ומלואה שרים ומלכיהם, בעבורה ירדו מעל כסאותם כל נשיאי הים והסירו את מעיליהם, ולחרדתה ירדו כל תופשי משוט מאוניותיהם, ויחתרו להשיב אל היבשה ולא יכולו כי הים הולך וסוער עליהם, עדי בכל הארץ יצא קוֹם ובקצה תבל מיליהם, הנה עתה מדמים כי מחלוקת זו כבר נחלת העבר היא מאחריהם, ותקום סערה לדממה החשו גליהם.

ומאחר שכל העולם המה ואבותיהם, נוהגים אף להקל כשיטת הגאונים ואלופיהם, ובמוצאי מנוחה תעל ארוכה למלאכה בידיהם, ובכיפור ובפסח ככלות מועדיהם, ישבעו בנים והניחו יתנם לעולליהם, הרי שבכרת יקלו ראש ומהוקעה נגד השמש יסבו פניהם, אם כן אות היא לדורותיהם, כי הוכרעה מחלוקת זו אף בשמי שמייהם.

וביותר, אחר שבות עמי ובהרי מרום ישראל יהיה נווהם, ועשו גנות ואכלו את פריהם, הר ציון בו הייתה פליטה וירשו בית יעקב את מורשיהם, אוירה מחכים ותפקחנה עיני שניהם, וכל אשר שאלו עיניהם לא אצלו מהם, ויראו אשר סמוך להיאסף חמה לנרתיקה ינצו הכוכבים בלטיהם, כי גדולים מעשי ה' דרושים לכל חפציהם, ויכוננו להשיב אחר מיתה ארי שואג ונוהם, רבנו יעקב איש תם יושב אוהליהם, כסום יכסמו את ראשיהם, תמורתו זמן זמנם זמניהם - זמנים הרבה תקנו להם, ואיש לא עמד בפניהם.

אומנם כעת יאספו ויבחנו דבריהם, כי שאל נא לאותם חכמים ב'עיניהם', כלום פקפקו מעודם על הזמן בו יעלה השחר מעליהם? והלא השמים עודם זורעים בכוכבים לרבבותיהם, ואע"פ כן הוא ללא ספק יום לכל ענייניהם! שרים עצרו במילים וכף ישימו לפיהם, חתו לא ענו עוד העתיקו מילים מהם, ויאכלו מפרי

דרכם שבעו ממועצותיהם, כי שועל יעלה ופרץ חומת אבניהם, ברוך ה' שלא נתננו טרף לשיניהם, למען לא ישלחו הצדיקים בעוולתה ידיהם.

ואי אפשר לי להבין אורחותיהם, כיצד ייתכן אשר חכמים כמותם המה ואציליהם, אשר לא יניחו דבר שאינו מבורר ברעיוניהם, בלא עיון מזוקק בשכליהם, לפתע דרך שלום לא ידעו עיקשו נתיבותיהם, ולמען העמד מנהגם יקפאו על שמריהם, לא יזועו ויחרגו ממסגרותיהם. ויכתתו חרבותיהם לאיתים ולמזמרות חניתותיהם, שבעו הדברים בשטחיות כעניי עבדים אל יד אדוניהם, וחשבו לצאת ידי חובתם בעיון קל שבקלים כאבק רגליהם, ויכסו בכפם שמש ויקדרו כוכביהם¹. והלא דבר זה הוא עניין העומד ברומו של עולם, אשר עליו נוסדו כל המצוות שהזמן גרמן אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, וגם בו תלויים כמה וכמה גופי איסורי התורה המה וענפיהם, ודמות ידי אדם תחת כנפיהם, ולמה לא יבררו עניין זה כראוי בטרם יפסקו שפתותיהם?! כי קרוב הוא בפיהם ורחוק מכליותיהם, נדמו היועצות והוסר עדייהם, כאשר ינוד הקנה בין אצבעותיהם.

והנני לטלטל לב עושי באימה רצון קוניהם, זרע ברך ה' כן יכירום כל רואיהם, והריני להודיעם את בית חייהם, למען יקיימו המצוות בשלמות כמאמר בורא

1 כוונתי לחכמים אשר כתבו בנושא הזה דברים ללא עיון כראוי, ובדו השערות מליבם ללא ביסוס, והעתיקו טעויות של חכמים שקדמום בלא בדיקה. וכן כל מה ששמעתי המאמרים הרבים שחוברו בזה, נהפכו צירי עלי, למה שאראה אותו מפרסום העניין והגלותו. ואין להאשימם כ"כ כי נמשכו בזה אחר התוכנים של אותם הזמנים שידעתם הייתה בלתי מושלמת. וכאשר התבוננתי בזה וידעתי פרסום העניין הזה בידי ההמון, ידעתי כי אם אוכיר אני העניין האמתי שראוי שידובר בו מבלתי ראייה, הנה הקורא הראשון שיקראהו יחייב במחשבתו שזה טעות. ותהיה אצלו ראיית הטעות היותו בחלוק מה שכתב פלוני ופלוני. כי זהו שכל רוב הסגולות בזמנו זה, כי לא יבחנו המאמר בעניינו, אלא בהסכימו למאמר מי שקדם, בלתי בחינת המאמר הקודם. וכל שכן ההמון. ולכן ראיתי להאריך מעט בביאור שיטת ר"ת וביאור המנהג הקדום בא"י. והבאתי ראיה על זה מכתובי התורה ומאמרי החכמים בפירושיהם, אז יתבאר למי שיקראוהו שגגת כל מי שדבר חילוף מה שנדברנו אנחנו. ואין אנחנו צריכין להשיב על כל אחד בפרט ולא לבאר טעותו, כי התועלת והתכלית המכוונת בזה המאמר תגיע למבקשיה בזולת זה.

והנה כתבתי ללמד זכות על הראשונים ולפרש דברי הגאונים. כי הם לנו בלמוד התלמוד, פנה ועמדו, הם אשר הורונו ולמדנו, הם שהעמידנו, על דרכי התורה ושבילם, ומהם שאלנו לנתיבות עולם, איזה דרך הטובה, ללכת בה. ואע"פ שבדורות האחרונים, המונים המונים, כולם תחכמונים, שגת אריות וקול לבאים, באים בקושיות והויות, להפיל חכמות בניות לתלפיות. ובידם חרב פיפיות להמית ולהחיות. להמית חכמות אשר לא תמונתה, ולהחיות דברים אשר לא תחיינה. יחזקו ידיים רפות בהלכות רופפות, יחיו את האבנים מערמות העפר והמה שרופות. אמרתי את דבריי לא אאגור, ועל ירך חרבי אחגור. והנני עם חשקי וחפצי להיות לרבותינו האחרונים תלמיד, לקיים דבריהם ולהעמיד, לעשות אותם לצווארי רביד ועל ידי צמיד, לא אהיה להם חמור נושא ספרים תמיד. אבחר דרכם ואדע ערכם. אך כאשר לא יכילו רעיוני אדון לפנייהם בקרקע אשפות למראה עיני. ובהלכה ברורה לא אשא פנים בתורה. כי ה' יתן חכמה בכל הזמנים ובכל הימים. לא ינמנע טוב להולכים בתמים (מדברי הרמב"ם והרמב"ן בהקדמותיהם לספר המצוות, עם שינויים נצרכים).

השמים ונוטיהם², כי ישמעו ויאמרו אמת עת יצדקו עדיהם, להנחיל אוהבי יש אמלא אוצרותיהם, בעבור זאת יחיש הגואל פדות לעמו וישבית אפאיהם, כי חיים הם למוצאיהם.

והנה דין זה נוסד על שלשה יתדות:

א. ההלכה

ב. המציאות

ג. המנהג

ההלכה

מקור שיטת רבנו תם ונימוקה

ידוע ומפורסם בשער בת רבים כי יסוד שיטת ר"ת נעוץ בסתירת סוגיות הגמרא. בדמס' שבת (לד:) איתא שזמן בין השמשות הוא מ'שתשקע החמה' ועד ש'הכסיף

2 אמנם בתחילה עלה במחשבותי להאריך בביאורי השיטות ובהסבר המחלוקות ושירוש הטעויות המפורסמות. ומטרתו להשריש את זמן ר"ת. אך אחרי שובי ניהמתי, כי ידעתי שאין דברי נשמעין אלא על און העומד בפרשת דרכים ומבקש האמת. אך האיש אשר דרכו לו סלולה כאחת השיטות, וקיום המצוות אינו אלא מס המוכרח לשלם למצפוני, ואין יראת שמים אצלו אלא הזוהרות מהמפורסמות, ומורגל על לשונו "פוק חזי מאי עמא דבר", ובנוחו יאמר "הנח להם לישראל אם אינם נביאים בני נביאים הם", הרי ק"ל מן התורה מן הנביאים ומן הכתובים: "בדרך שאדם רוצה לילך בה מוליכין אותו", והוא ללא ספק יטיל פגם וספק בכל מילה שאכתוב. ויטען מה נדע אנחנו ולא ידעו רבותינו, ודי לנו להתנהג כרב פלוני, או אלמוני. ומאידך, הירא, אינו זקוק לכל האריכות הלזו, כי ליבו שלם ביראת ה'. ודיו בהערה וברמז על מנת לברר ההלכה, ועד שיברר ההלכה עד תומה יזהר במה שספק אצלו. לפיכך השתדלתי לתמצת את הדברים, ואיני אלא כמראה מקום למעיין המבקש להרחיב אופקיו. ונמנעתי מללקט לשונות הפוסקים האחרונים שדיברו בלשון עזות כנגד אחת השיטות, כמו כן לא הבאתי סיפורי מעשיות חסרי מדע ויתירי כח אשר יש בהם להשביע את האוזן ולהפחיד את השומע. והרבה מאלו וכיוצא באלו כבר פטרנו במאמרנו. והנחנו זאת לוולתנו ולכל מי שדברים אלו עושים עליהם רושם, ונחלצנו למען המטרה העיקרית, היא הבנת ענייני המחלוקת על בוריה. ורק עוד אוכיר דברים ידועים ומפורסמים שכתב המאירי (חולין דף ז.), וז"ל:

תלמיד חכם שאמר דבר הלכה מחדש, הן דרך הוראה הן דרך גדר הן להחמיר הן להקל, אע"פ שהוא מובטל בזה מנהג קדמונים, אין ראוי להחזיקו בכך במידת יוהרא ונטילת שם במה שאין ראוי לו, לסרב בדבריו מצד שלא נהגו הקדמונים כן, אחר שהוא מראה פנים לדבריו ושהוא כדאי לסמוך עליו. שכל תלמיד ותלמיד מקום הונח לו להתגדר בו. וזהו שאמרנו ברבינו הקדוש כשהתיר את בית שאן, חברו עליו אחיו ובית אביו אמרו לו מקום שאבותיך ואבות אבותיך נהגו בו איסור אתה תנהג בו היתרי? דרש להם מה שנאמר בחזקיה, וכתת את נחש הנחשת וכו', אפשר בא אסא ולא ביערו וכו' אלא מקום הניחו לו וכו' מכאן לתלמיד חכם שאמר דבר הלכה שאין מזהין אותו, ר"ל שאין מסירין אותו מדעתו מצד המנהג הקדום. ואמר לו אין מזהין אותו, כלומר שאין מעמידין אותו בחזקת שכן ומורה בדרך שלא נתקבל בה כן.

העלין והשווה לתחתון, והוא שיעור מהלך ג' רבעי מיל. אולם בגמרא בפסחים (צד.) נאמר כי משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים הוא שיעור ד' מילין. ומיישב זאת ר"ת ואומר כי באמת העיקר לעניין צאת הכוכבים הוא כפי האמור בגמרא בפסחים, דהיינו שצאת הכוכבים מאוחר ד' מיל אחר שקיעת החמה הנראית לעינינו, אך שקיעת החמה האמורה בגמרא בשבת, שממנה מתחיל זמן בין השמשות, הכוונה לשקיעה השנייה (או כלשון של קצת מהראשונים 'תחילת סוף שקיעה'), דהיינו אחר ג' מיל ורביע מהשקיעה הנ"ל. יוצא אפוא, שעד שיעור ג' מיל ורבע (58.5 דק') אחר השקיעה הוא יום לכל דבר ועניין.³

אמנם ר"ת כתב את שיטתו על פי דעת חכמי ישראל בפסחים (צד.): הסוברים שהריקע הוא גוף אטום העוטף את החלל שסביב הארץ ככפה. כאשר ביום השמש מהלכת תחת כיפת הריקע, ובליילה היא עולה מעל הכיפה וחוזרת אל המזרח. ובעת השקיעה והזריחה עוברת היא דרך חלון שבריקע שעוביו הוא כשיעור הילוך ד' מיל. כאשר בערב כשהחמה ניכסת מעינינו זהו זמן כניסתה בחלון, ועד שמסיימת לעבור דרכו ולעלות מעל הכיפה הוא זמן צאת הכוכבים. ואע"פ שבגמרא מבואר שנראין דברי חכמי האומות מדברי חכמי ישראל, ונצחום, ס"ל לר"ת דאין זה אלא ניצחון בטענות, אך האמת כחכמי ישראל, והיינו דאמרינן בתפילת יוצר "ובוקע חלוני ריקע" (הרא"ש בשם ר"ת. שיטמ"ק כתובות יג. הוב"ד בגליון הש"ס בפסחים).

מכאן הסבר זה כתב מהר"ם אלשקר (חי לפני כחמש מאות שנה) לדחות את שיטת ר"ת. שהרי לא קי"ל כדעת חכמי ישראל בעניין זה, וא"כ אין במציאות שתי שקיעות, כי אם שקיעה אחת בלבד, והיא כשגוף השמש שוקע תחת האופק.⁴

3 אומנם יש להעיר כי לדעת המנחת כהן (מאמר א פי"א, מאמר ב פ"א) אין לעשות לכתחילה בזמן זה מצוות שזמנן ביום [כדין הזמן שמע"ה ועד הג' החמה], אלא אם כן למחר יעבור זמנן. (לדוגמא, מצוות שופר לולב וכדו' אם לא קיימם ביום - יקיימם אחר שקיעה, אך מילה שלא בזמנה, לא יקיימוה לכתחילה אחר שקיעה, שכן אפשר לקיימה למחר). והפ"ח בקונטרס דבי שמש ושפת אמת במגילה כ: פלגי עליה. וע"ע בהערה מס' 7.

4 והיינו מפני שכבר בתלמוד ביארו שנראין דברי חכמי האומות בזה. אך אולי גם בלא זה, הרי ידועים דברי הרמב"ם בהלכות קידוש החדש (יז, כד) דיש לסמוך על חכמי האומות אף כנגד דברי רבותינו בכל דבר שהוכחה אמיתתו באופן חותך. ח"ל: "יטעם כל אלו ההשבונו ומפני מה מוסיפים מנין זה ומפני מה גורעין, והיאך נודע כל דבר ודבר מאלו הדברים, והראיה על כל דבר ודבר, היא חכמת התקופות והגימטריות שחברו בה חכמי יון ספרים הרבה והם הנמצאים עכשיו ביד החכמים, אבל הספרים שחברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו, ומאחר שכל אלו הדברים בראיות ברורות הם שאין בהם דופי ואי אפשר לאדם להרהר אחריהם, אין חוששין למחבר בין שחברו אותו נביאים בין שחברו אותם גוים, שכל דבר שנתגלה טעמו ונודעה אמתתו בראיות שאין בהם דופי אין סומכין על זה האיש שאמר או שלמדו אלא על הראייה שנתגלתה והטעם שנודע".

אך בתוס' רי"ד (שבת לד.) ביאר כשיטת ר"ת גם על פי הבנת חכמי האומות, דהיינו שהחמה שוקעת אל מתחת כדור הארץ. וז"ל:

איזהו בין השמשות משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין, קשיא לי טובא וכו'. ונראה לי לתרץ שאע"פ ששקעה החמה ונעלמה מן העין, עדיין אורה שולט בעולם שעדיין לא נעלמה מכל העולם כולו... וכ"ז שאורה שולט אין פני המערב מאדימין, אבל כששוקעת לגמרי והולכת תחת הארץ מסתלק אורה מן העולם, ואז מתחילין פני המערב להאדים מכח זהרוריתה... ומתחלת שקיעתה שתעלם מן העין ועד שתגמר שקיעתה להתכסות תחת הארץ הוא שיעור חמשה מילין⁵... שהעולם עשוי כמו כדור עגול שאינו שווה, ומי שדר באמצע הכדור, שהיא גבוה, אע"פ שנעלמה החמה מעיניו לא יעלם אורה מן הכדור עד שתהלך כל שיפועו של כדור ותיכנס תחתיו, ומפני זה מושך אורה אחר שנעלמה מן העין הרבה כשיעור ה' מיל, וכדבריי מצאתי שתיריך גם ר"ת בס' הישר, אלא שהוא תירץ כפי חכמי ישראל שאומרים כי החמה הולכת בלילה אחר הכיפה למעלה מן הרקיע, ואני תירצתי כפי חכמי

וכעין זה במורה הנבוכים (חלק ג פרק יד) כתב וז"ל: "ולא תבקש ממני שיסכים כל מה שזכרוהו מעניין התכונה למה שהעניין נמצא, כי החכמות הלמודיות היו כזמנים ההם חסרות, ולא דברו בהם על דרך קבלה מן הנביאים, אבל מאשר הם חכמי הדורות בעניינים ההם, או מאשר שמעום מחכמי הדורות ההם, ולא מפני זה אומר בדברים שאמצא להם שהם מסכימים לאמת שהם בלתי אמתיות או נפלו במקרה, אבל כל מה שאפשר לפרש דברי האדם עד שיסכים למציאות אשר התבאר מציאותו במופת, הוא יותר ראוי באדם המעולה המורה על האמת לעשותו".

ומיהו עיין בדברי רבנו חננאל בפסחים (צד). שכתב וז"ל: "ואע"פ שהחזנים בכוכבים שבזמן הזה מדברים דברים המכחישים, לא משגיחין להו, אלא אנו מזהרין בדברי רבותינו כתקנם ולא לחוש לדברי זולתם". וכ"כ עוד בעירובין (נו). אחר שביאר מציאות סיבוב החמה ברוחות העולם כתב וז"ל: "זו דרך זו השמועה, ובעלי הכוכבים טוענים עליהם". ע"ש. נזיתכן שאף הוא יודה בדבר "שהוכחה אמיתתו באופן חותך", ולא ביטל אלא רק גיבוי השערות בעלמא כנודע מדרבם של אנשי המדע.

5 כדעת עולא בפסחים (צג). אלא שצ"ע, כי שם סלקא דעתו בתיובתא, ומסקנת הגמרא שם שהשיעור הוא ד' מילין. אמנם גם התוס' בפסחים (יא): כתבו שהשיעור הוא ה' מילין, וכן כתבו התוס' בברכות (ב): והגריא בשנות אליהו (ברכות א, א) כתב דט"ס הוא, וצ"ל ד' מילין. וביאר שהתוס' סוברים בהרמב"ם דשיעור מיל הוא כ"ד דק, ולפיכך גם ד' מיל עולה לשיעור שעה ומחצה שכתבו התוס' שם. ומיהו גם בעי' (לד.) וגם בסנהדרין (מא): כתבו התוס' שהוא שיעור ה' מילין, וקשה להגיה בכל כך הרבה מקומות. וכן בספר הישר לר"ת (סי' רכא) כתב ה' מילין, וכ"כ בתוס' הרא"ש (ריש ברכות ובשבת לה.), וכן הוא בפסקי הרא"ש תענית (פ"א סי' יב), ובתוס' רי"ד (שבת לא:) ובמרדכי שבת (פ"ב רמז רצג) ובתענית (רמז תרכה). סמ"ג (עשין לב), שו"ת הראב"ן (סי' ב), וברש"י (ברכות ב: ובחגיגה כה: ד"ה מן המודיעים; ובטורי אבן שם). וכן בעוד כמה ראשונים כהמנהיג (חנוכה עמ' תקט) והרוקח (שבת סי' נא) וראב"י (ברכות סי' פג), מאירי (פסחים צב: וחגיגה כה:), יראים (סי' רעד), מחזור ויטרי (סי' תנו), כפתור ופרח (פרק יא), רבנו ירוחם (נתיב יח). ולחשוב שבכולם נפלה ט"ס הוא מן הנמנעות. רצ"ע.

אומות העולם שאומרים שהחמה מהלכת בלילה תחת הארץ, והוא העיקר כדאמרי' התם בפרק מי שהיה טמא.

גם האחרונים הנוקטים בשיטת ר"ת (מנחת כהן מ"א פ"י, הפר"ח בקונטרס דבי שמי, חידושי הרב משה קאזיס שבת לד. ועוד) כתבו שהשקיעה השנייה אינה אלא משל לשקיעת האור הנשאר בעבים⁶. שמשקיעת החמה ועד מהלך ג' מילין ורביע האורה שולטת עדיין על פני הארץ, ולפיכך הוא יום. ומשעה זו ואילך ועד צאת הכוכבים הוא בין השמשות מפני שהאור קיים על פני האופק המערבי בלבד, והוא מתמעט והולך עד שנעלם כליל.

וטעם סברת ר"ת הוא מפני שיום התורה נקבע על פי מציאות האור בעולם, כדכתיב "ויקרא אלהים לאור יום" (בראשית א, ה) על כן גם זמני התחלפות היום והלילה, בין בבוקר ובין בערב, נידונים כיום. ולפיכך כשם שמעלות השחר ועד הנץ החמה דינו כיום (לכו"ע), כך גם מהשקיעה ועד צאת הכוכבים - דהיינו סוף ביאת האור - יום גמור הוא⁷.

שהרי הדבר העיקרי המהווה את הלילה הוא ביאת האור, וכדכתיב: "ולחושך

6 וכבר היה מן האחרונים שתמה על דברי המהר"ם אלשקר מכח זמן עלות השחר, דלשיטתיה שהטעם שנראין דברי חכמי אומות העולם מדברי חכמי ישראל עוקר את זמן צאת הכוכבים מלהיות בשיעור ד' מיל, נימא דאף עלות השחר לא יהיה מהלך ד' מיל קודם הנץ החמה. וזה פשוט שאינו נכון, אלא ע"כ שאין לקשר באופן הדוק בין ענין מזהות כיפת הרקיע לבין דינא דידן. וע"ע בב"י בסי' תנה אריכות גדולה בדין מים שלנו, ושם פשוט לו ז"ל שהחמה מהלכת בלילה תחת הקרקע, כדברי חכמי אר"ה, ואעפ"כ פסק בסי' רסא כשיטת ר"ת.

7 אומנם להלכה אין זמנים אלו והים לחלוטין. כי בעוד שבנשף הבוקר אין לעשות לכתחילה מצוות שזמנם ביום (מגילה כו, ב) הרי בנשף הערב מותר לכתחילה לקיימן [עד זמן בין השמשות] [עיין לעיל הערה 3]. וטעם ההבדל נ"ל שבבוקר אין הכל בקיאת בעלות השחר (רש"י) כלומר מפאת שבעוד לילה אין אפשרות לוודא כי האור המועט המתגלה לקראת סוף הלילה מקורו מהחמה, וייתכן כי מקורו מהלבנה או מדבר אחר (וכבר טעו בדבר, כמבואר במשנה יומא ג, א). לפיכך גורו ז"ל שלא לקיים אז מצוות שזמנן ביום. (והואיל וגורו על תחילת זמן הנשף, היינו עלות השחר, שוב לא חילקו בכל זמן הנשף ולא התירו לעשותם לכתחילה אלא מהנץ החמה ואילך, שאו היום מבורר). אך לעת ערב, אין ספק כלל כי האורה השוררת בעולם אחר השקיעה מחמת החמה היא באה, ולפיכך דינו כיום לכל דבר ועניין. ועוד יש להוסיף, שבתחילת זמן המצווה, ראו חכמים לדחותה עד הנץ, כי אין בדיחית המצווה חשש שתתבטל, שהרי נותר עוד זמן לקיימה במשך היום. מה שאין כן בסוף זמן המצווה, היינו בסוף היום, אם יגורו שלא לקיים אז את המצווה, נמצאת המצווה מתבטלת. [ועל פי טעם זה יובן היטב עניין אחר שחילקו בו חכמים, והוא מניעת שאילת גשמים עד ז' במרחשון עד כדי שיחזור אחרון שבישראל לנהר פרת. והנה לא מצאנו שגם בסוף זמן שאילת גשמים ימנעו חכמים ט"ו ימים קודם הפסח מלשאלו גשמים מפני עולי רגלים שכעת יוצאים מבתיהם לעלות ירושלימה. אלא ע"כ כדאמרן, לדחות את תחילת שאילת גשמים קל יותר מלצמצם את סוף זמנה. ודו"ק]. ואל תשיבני מק"ש של ערבית שסייגו חכמים זמנה עד חצות, דההם משום חשש שמא יפשע הוא, וככל גזירות חז"ל שעשו משמרת לתורה, ולא משום חשש חוסר בקיאות במציאות.

קרא לילה" (שם), ולא מצאנו בכל התורה סימן 'צאת הכוכבים', כי אם לשון "ובא השמש" או "ערב", ורק בכתובים מצאנו: "ואנחנו עושים במלאכה... מעלות השחר ועד צאת הכוכבים" (נחמיה ד, טו), ומכאן למדו בברייתא (ברכות ב:) שעד צאת הכוכבים יממא הוא. א"כ צאת הכוכבים אינו אלא סימן לביאת אור השמש⁸, ואינו סיבת התהוות הלילה, כדנניא: "סימן לדבר - צאת הכוכבים"⁹.

ויש לשאול, מדוע דווקא בלילה שינו חז"ל את לשון התורה 'ביאת השמש', ונתנו בו סימן 'צאת הכוכבים' ואילו הזמן של הבוקר נותר על כנו, והוא 'עלות השחר', ולא נתנו בו סימן דומה 'כניסת הכוכבים'? אולם הביאור הוא פשוט, שהרי בשלמא בבוקר בטרם יעלה עמוד השחר שוררת חשיכה מוחלטת, וממילא אפשר להבחין בכל נצנוץ של אור, ולו המועט ביותר, ולפיכך השיעור הוא 'עמוד השחר', שנקל יותר להבחין בו מאשר להבחין בהעלמות מקצת הכוכבים ברקיע. אך לעת ערב, בעת ששורר אור גמור והוא הולך ומאפיל, הכיצד נדע אימתי הסתיימה ההחשכה, להיקרא לילה, הרי בכל שעה יתכן שלאחריה יחשיך יותר, ולפיכך נתנו לנו סימן באור הכוכבים, דהיינו עצם התנוצצות אור הכוכבים מעיד על האפלה המוחלטת¹⁰. ולפיכך אין יותר הגון מלומר שהכוכבים המתנוצצים בפאת מערב המה אלו שנתנו בהם חכמים את שיעור 'צאת הכוכבים', שהרי רק בהתנוצצותם יהיה ניכר שחשכה הרקיע באופן מוחלט. וכ"כ הראב"ה (שבת ס' קצט): "ושמעתי בשם ר' יהודה [החסיד] שעומדין סדורים זה תחת זה במערב וכו'".

8 וכן מסתבר, כי אין טעם לומר שמשציאו ג' כוכבים הפסיקו את מלאכת הבניין, ויותר נראה שעסקו במלאכה כל עוד היה איזה אור בעולם. וע"ע הערה מס' 14 בראיה הראשונה.

9 וכפי דברינו כאן בלשון התורה, כן הוא גם בספרות חז"ל. כי בכל ששת סדרי משנה, מכילתא, תורת כהנים וספרי לא נזכרה המלה "שקיעת החמה" ולא "צאת הכוכבים" כלל, כי אם הלשון השגור הוא: "חשיכה". [לשונוות שקיעת החמה או צאת הכוכבים נזכרים לראשונה במקומות בודדים בתוספתא, המאוחרת כידוע]. כאשר הביטוי "עם חשיכה" מציין את סוף היום, כלומר שעד אותה השעה יום גמור הוא. והביטוי "חשיכה" משמש ציון לתחילת הלילה. וביה"ש מוגדר "ספק חשיכה ספק אינה חשיכה" (שבת פ"ב מ"ז). עיין לדוגמא במשנה נדרים (י, ח): "הפרת נדרים כל היום. יש בדבר להקל ולהחמיר. כיצד? נדרה בלילי שבת יפר בלילי שבת וביום השבת עד שתחשך. נדרה עם חשכה, מפר עד שלא תחשך, שאם חשכה ולא הפר, אינו יכול להפר" [הזמנים בהלכה פרק סג].

10 ועל פי זה יובן ההבדל בין נשף הבוקר לנשף הערב, דבעוד שבבוקר אין זמן המוגדר כ'ספק יום ספק לילה', כי אם בעת עלות השחר מיד נחשב יום, בערב לעומת זאת, קיים זמן של בין השמשות. ולאור האמור הרי טעם ההבדל מבואר, כי בסוף הלילה ניתן להבחין גם באור מועט ביותר, ואין כאן כמה להסתפק כל כך. מה שאין כן בסוף היום שההבחנה בחשיכה המוחלטת קשה היא עד מאוד, ואף סימן הכוכבים אינו מסור ביד כל אדם, שכן יש לדקדק בין כוכבים קטנים לגדולים, לפיכך סוף זמן הנשף מוגדר כזמן בין השמשות.

שיטת הגאונים והגר"א

אמנם הגר"א (הסובר כשיטת הגאונים, שצאת הכוכבים הוא ג' רבעי מיל אחר שקיעת גלגל החמה) מחדש, שדין לילה אינו תלוי בהסתלקות האור אלא ביציאת הכוכבים, ולפיכך כבר בצאת ג' כוכבים בכל מקום ברקיע נחשב לילה גמור לכל דבר ועניין, ואע"פ שהאורה עדיין שולטת בעולם. ואינו כדין עלות השחר שנחשב יום בשיעור ד' מיל קודם הנץ החמה אע"פ שישנם עדיין הרבה כוכבים ברקיע, מפני שעלות השחר תלוי באור מה שאין כן דין הלילה תלוי בכוכבים¹¹ (ביהגר"א י"ד רסב, ט). הברייתא במס' פסחים מדברת על זמן צאת כל הכוכבים, אך אין לזמן זה שום משמעות הלכתית.

וכן הגאונים רב שרירא גאון, רב האי גאון ורב ניסים גאון¹², סוברים כי בין

11 ועיי' שמקשה על שיטת ר"ת ממהוש, וכבר תירצו זאת האחרונים. (עיי' בס' הזמנים בהלכה פרק מא הע' 23, ובספר אוצר הזמנים עמ' קסז-קעא, שצויינו ט"ו הערות של האחרונים על דברי הגר"א בזה). ורק אעיר כי אחת מקושיות הגר"א על שיטת ר"ת היא כי לפי דבריו לא יהיה לילה ד' חודשים במדינתו (וילנא 54 מעלות צפון). יען כי במדינות השוכנות מקו הרוחב 51 מע' לכיוון צפון אין השמש שוקעת מתחת לאופק יותר משיעור 16 מע'. אומנם גם לפי דבריו הקדושים כשיטת הגאונים, שצאת הכוכבים מוקדם מאוד והוא מופיע במדינות ההם כל השנה, איני יודע מתי יעלה השחר שם. שהרי הגר"א מודה שעלות השחר הוא כ"ד הילוך ד' מיל קודם הנץ, דהיינו כשהשמש נמצאת 19.75 מע' מתחת לאופק (לחשבון הגר"א: מיל=22.5 דק) והואיל ואין השמש שוקעת שם עד כדי כך, נמצא שעלה עמוד השחר מיד בצאת הכוכבים?

ובעל כורחנו נצטרך לומר כי זמן עלות השחר יהיה מחצות הלילה ואילך, מפני שרק מומן זה השמש מתחילה 'לעלות' לכיוון מזרח ומאז הרקיע מתבהר יותר ויותר. וכן מצאתי להגר"ו בסידורו (עמ' תרכה בסדר ספירת העומר) ח"ל: "חמן התחלת עמוד השחר מח"י אייר ואילך" במדינת אלו הצפונית - הוא בחצות הלילה. לכך אין לספור לאחר חצות אלא בלא ברכה. חמן זה של עלות השחר נמשך כך עד י"ז בתמוז, ועד בכלל, ולכן משהגיע חצות ליל י"ז תמוז אסור לאכול". וכן נראה לדקדק בדברי הגר"א עצמו, שבמדינות הצפוניות עלות השחר מתחיל בחצות. ואומר אני כי השתא דאתית להכי, לחלק בין המדינות ולמעט בזמן עלות השחר על פי אופק המדינה ההיא. גם ללא התחשבות במידת האור הקיימת ברקיע, גם ר"ת יוכל לסבור כן לחלק בין מיקום המדינות, ונמצאת הקושיה על ר"ת קלושה מאוד

12 כך כתב בשמם לראשונה המהר"ם אלשקר (סי' צו). ותשובת הגאונים הוזהר בהשמות בגני קדם (ח"ה עמ' 37). אומנם ברעת רב האי גאון התחבטו האחרונים מכח מה שהובא בשמו ברשב"א (ברכות ב.) ובתוס' הרא"ש שם ובאורחות חיים (יוה"כ אות ג') דמשמע להדיא שסובר כשיטת ר"ת. [עיי' מנחת כהן, אורות חיים ויביע אמור ח"ב סי' כא]. עוד יש לציין את דעת רב סעדיה גאון שמתבאר מדברי הראב"ע (שמות יב, ו) שסובר כר"ת. נמצא שאין כאן מערכת ראשונים לעומת מערכת גאונים עד שנצטרך לומר כי לגאונים שומעים, שכל דבריהם דברי קבלה.

אומנם אף היה כן. קי"ל דאמרין 'הלכה כבתראי' אף כנגד הגאונים. כפי שכתב הרמב"ם בהקדמה ליד החזקה ח"ל: נמצא רבינו ורב אשי וחבריהם. סוף גדולי חכמי ישראל המעתיקים תורה שבעל פה. ושגורו גזירות והתקנו התקנות והנהיגו מנהגות ופשוה גזירתם ותקנתם ומנהגותם בכל ישראל בכל מקומות מושבותם. ואחר בית דין של רב אשי שחבר הגמרא וגמור בימי בנו נתפורו ישראל בכל הארצות פיזור יתר והגיעו לקצוות ואיים הרחוקים ורבתה קטטה בעולם ונשתבשו הדרכים בגייסות ונתמעט תלמוד תורה... וכל בית דין שעמד אחר הגמרא בכל מדינה ומדינה וגזר או התקין או נהיג לבני מדינתו או לבני מדינות רבות לא פשטו מעשיו בכל ישראל מפני רחוק מושבותיהם ושבשו הדרכים. והיות בית דין של אותה המדינה יחידים ובית דין הגדול של שבעים ואחד בטל מכמה שנים קודם חיבור הגמרא. לפיכך אין כופין אנשי מדינה זו לנהוג כמנהג מדינה האחרת. ואין אומרים לבית דין זה לגזור גזירה שגורה בית דין אחר במדינתו. וכן אם למד אחד מהגאונים שדרך המשפט כך הוא ונתבאר לבית דין אחר שעמד אחריו שאין זה דרך המשפט הכתוב בגמרא, אין שומעים לראשון אלא למי שהדעת נוטה

השמשות ראשיתו בשקיעת גלגל החמה תחת האופק, והוא נמשך ג' רבעי המיל עד צאת ג' כוכבים בינונים. וכן סוברים רבי אברהם בן הרמב"ם ורבי פרחיה ב"ר ניסים (תלמיד הרמב"ם), וכו"נ מביאור הרלב"ג (נחמיה ד, טו), וכן כתבו מהאחרונים המהר"ל ומהר"ם אלשקר, והש"ך, וכן הכריע הגר"א (באו"ח סי' רסא ובי"ד סי' רסב, ועוד מקומות), וכו"ב בר פלוגתיה הגאון רבינו זלמן מלאדי בעל התניא (בפסקי הסיידור, ונראה שחזר בו ממה שכתב בשו"ע שלו בסי' רסא כר"ת). ועוד אחרונים. [אומנם ממקצתם נראה שחששו לכך רק לחומרא].

ראיות חדשות לשיטת רבנו תם

והנה כתב בשו"ת מהר"ף (סי' מז) בשם הגאון המוסמך [בסמיכת חכמים, משיירי הסמיכה המחודשת בזמן מרן] יחיד בדור מהר"ר חיים אבולעפייא¹³, "שזה הדבר פשוט בכל התלמוד כרבנו תם, ואין בו ספק, ופשיטא ופשיטא שצריך להמתין במוצ"ש עד

לדבריו בין ראשון בין אחרון. עכ"ל.

וכן עיין ברא"ש (סנהדרין פ"ד סי' ו) שכתב ח"ל: "והראב"ד כתב על דברי בעל המאור דאמת אמר החכם שאם טעה בפסיקי הגאונים שלא שמע דבריהם ואילו שמע היה חוזר בו באמת ובברור זהו טעה בדבר משנה. וקריב אני לומר שאפילו אם היה חולק על פסק הגאון מטעם שנראה לו לפי דעתו שלא כדעת הגאון ולא כפירושו גם זה טעה בדבר משנה. שאין לנו עתה לחלוק על דברי גאון מראיית דעתו לפרש הענין בדרך אחר כדי שישתנה הדין מדברי הגאון אם לא בקושיא מפורסמת. והוא דבר שאין נמצא עכ"ל. ואני אומר ודאי כל מי שטעה בפסיקי הגאונים ז"ל שלא שמע דבריהם וכשנאמר לו פסק הגאונים ישירו בעיניו טעה בדבר משנה הוא. ולא מבעיא טעה בפסיקי הגאונים אלא אפילו חכמים שבכל דור דורו שאחריהם לא קטלי קני באגמא הן ואם פסק הדין שלא כדבריהם וכששמע דבריהם ישירו בעיניו והודה שטעה טעה בדבר משנה הוא וחוזר. אבל אם לא ישירו בעיניו דבריהם ומביא ראיות לזריבו המוקבלים לאנשי דורו. יפתח בדורו כשמואל בדורו. אין לך אלא שופט אשר יהיה בימים ההם ויכול לסתור דבריהם כי כל הדברים שאינם מבוארים בשי"ס שסדר רב אשי ורבינא אדם יכול לסתור ולבנות אפילו לחלוק על דברי הגאונים..."

אומנם הא דק"ל הלכה כבתראי, היינו דווקא היכא שראו האחרונים את דברי קדמיהם, ואעפ"י חלקו עליהם, אך הכא פשוט שהראשונים הנ"ל לא ראו את תשובת הגאונים. ושמא אילו היו רואים אותה היו חוזרים בהם. כפי שכתב מהר"ק (שורש צד, חוב"ד ברמ"א בחרי"מ כה, ב) ח"ל: "כל מקום שדברי הראשונים כתובים על ספר והם מפורסמים, והפוסקים האחרונים חולקים עליהם, כמו שלפעמים הפוסקים חולקים על הגאונים, והולכים אחר האחרונים, דהלכה כבתראי מאביי ורבא ואילך. אבל אם נמצא לפעמים תשובת גאון ולא עלה זכרונו על ספר, ונמצאו אחרים חולקים עליו, אין צריכים לפסוק כדברי האחרונים, שאפשר שלא ידעו דברי הגאון, ואי היו שמעו להו היו הדרי בהו". עכ"פ בנידון דידן כבר קצרו לנו הדרך רוב האחרונים שדורו ההוא ולאחריו, שראו את דברי הגאונים שהובאו בשו"ת מהר"ם אלשקר הנ"ל, ואעפ"י לא הדירו בהו, ולהיפך, דחו את שיטת הגאונים. הלא המה המנחת כהן הדפרי חשו, ומהר"י פראגי, ועוד, אשר שדדו עמוקים בענין זה והעלו שהעיקר כר"ת. ומעניין הדבר עד להפליא, שהגרי"א אשר כבר לזלזל כדעת הגאונים, סבר כך בלא לציון שכן דעת הגאונים, ואילו נראה שאין זה מוסכם בעיניו שתשובה זו בת סמכא היא, ולא מר בריה דרבנא חתים עלה. וע"ע מש"כ בהערה מס' 57.

13 הוא מהרצ"א הזקן. אשר כתב עליו החיד"א בשם הגדולים: "הרב המוסמך בן הרב המוסמך מהר"ר יעקב אבולעפייא. היה אחד מרבני עיר הקודש **חברון** בימי מר זקני הרב יצחק בן הרב חסד לאברהם זלה"ה. אך הרב הנזכר נפטר בעה"ק **ירושלים** ת"ו, ונקבר שם והוא תלמיד מהר"מ"ט. והוא זקנו של מופת דורנו הרב הגדול מהר"ר חיים אבולעפייא [נחשון] שחיבר עץ החיים... ותיקן כמה תקנות בעיר איזמיר. ולעת זקנתו בנה ק"ק טבריה. ורבו נוראותיו וענייניו וקדושתו כאחד מהראשונים מפורסם". והנני מצוין בדרך אגב שאף מהרצ"א השני פסק והכריע בשיטת ר"ת כנגד שיטת הגאונים, ובעירו **טבריה** ייסד את זמן ר"ת ונמשך מנהג זה עד לפני 80 שנה, כפי שמציין כף החיים (סופר, בסי' תפט ס"ק מד).

שעה ורבע". ותחילה תמהתי היכן 'בכל התלמוד' יש זיקה לשיטת ר"ת מלבד בגמרא בפסחים הנ"ל, ואחרי שובי נמלכתי, כי אכן שיטת ר"ת חובקת הלכות רבות, אשר בהם יימצאו הראיות לשיטתו. ונראה לענ"ד להוסיף על הראיות המרובות שהביאו האחרונים (עיי' בספר אוצר הזמנים, חלק הבירורים-ה, שציין כ"ד ראיות) עוד ראיות חדשות לשיטת ר"ת מחמש מקומות בתלמוד. כמבואר בהערה¹⁴.

14 ראיא ראשונה מהגמרא בנחמור (ד, טו): "ואנחנו עושים במלאכה... מעלות השחר ועד צאת הכוכבים", ומכאן למדו בברייתא (ברכות ב.) שעד צאת הכוכבים יממא הוא. וללא ספק כי הלחץ שהיו נתונים בו נחמיה וסיעתו בבניית חומת ירושלים היה גדול מאוד, כמבואר שם בפסוקים. ומן הסתם ניצלו כל זיק של אור על מנת לעסוק בבניה, ולפיכך החלו לבנות כבר מעלות השחר. וזרי זה מבואר כשיטת ר"ת, שכל עוד נותר אורה בעולם המשיכו בבניה. אך אם כדברי הגאונים, נמצא כי אחר עבור כרבע שעה מהשקיעה חדלו לבנות. וזה לפלא, מה טעם יפסקו לבנות כעת? הרי עוד נותר אורה בעולם! נאל תאמר כי נהגו כן מחמת שמיהרו לביתם, יען כי בלילה נותרו לשמור במקום, כדכתיב "והיה לנו הלילה משמר והיום מלאכה", ופשוט. ולקמיה בסוף ראיא ג' תחזה הוכחה נוספת שאף לדברי הגאונים עשיית מלאכה היא עד החשיכה המוחלטת, ועכ"פ לא יגרעו בוני החומה הללו מ"תרמודא" דאין רגלם כלה מן השוק אלא אחר עבור שעה מהשקיעה כמש"כ הגאונים (אצרה"ג שבת תשובות טז). נמצא, כי עיקר המקור ממנו לומדת הברייתא את זמן חלות הלילה, הוא כלות אור היום.

וזן אמת כי הראני ידידי ורעי הרב עדיאל כהן דבר פלא בכסף משנה בהלכות בית הבחירה (א, יב) על דברי הרמב"ם: "אין בונים את המקדש בלילה שנאמר ובוים הקים את המשכן ביום מקימין לא בלילה, ועוסקין בבנין מעלות השחר עד צאת הכוכבים...". וכתב הכס"מ ח"ל: "ועוסקין בבנין מעלות השחר עד צאת הכוכבים - הכי כתיב בעזרא" [היינו קראי דנחמיה הנ"ל]. ולפי דבריו אין כלל יסוד להוכחה הנ"ל. יען כי הטעם להפסקת העבודה בצאת הכוכבים פשוט מאוד, שהוא ענין הלכתי שאסור לבנות המקדש בלילה. ואין שום נפקותא מכך שנותר אורה בעולם. אך באמת דבר הכס"מ שגב ממני, היאך מוקים ליה להאי קרא דנחמיה בבנין המקדש, הלא המקדש הושלם בשנת שש לדרישם בן אסתר הכס"מ (עזרא ו, טו), ואילו הכא בשנת עשרים עסקין כדמכחי קראי (נחמיה ב, א), ועוד, שגם מגוף הסוגיא בברכות (ב:) מוכח כן. דאי בביהמ"ק מיייר, מדו זה הסלקא דעתין "וכי תימא מכי ערבא שימשא ליליא הוא, ואינהו דמוחשי ומקדמין" והלא אסור לבנות את ביהמ"ק בלילה. וצ"ע. אומנם שבתי וראיתו כי הכס"מ אינו היחיד בזה, וכבר קדמוהו התוס' בב"מ (פג: ד"ה פועל), דמפרש להני קראי בבנין המקדש. וצ"ע. אכן, "ית ארבע עשרים במקום אחר, והמענין בתוס' ב"ה (ג: ד"ה שנת עשרים) יחזה כי פי' בתחילת דמיירי בבנין ביהמ"ק, אך התוס' שם בעצמם הדרו ופירשו את הפסוקים כפשטם דמיירי בבנין החומה. ואיצטמדי חצבא דר"ת. ודר"ק.

הראיה השנית מהא דאיתא בביצה (ו:): "כל שתשמישו ביום - נולד ביום, זו תרנגולת. למאי נפקא מינה? לכרדר מרי בריה דרב כהנא. דאמר ברק בקנה של תרנגולין מערב יום טוב ולא מצא בה ביצה, ולמחר השכים [קודם עלות השחר - רש"י] ומצא בה ביצה - מותרת. והלא ברק אימר לא ברק יפה יפה. ואפילו ברק יפה - אימר יצתה רובה וחזרה הוא". כלומר הזמן הראשון [מאז שנכנס יו"ט] בו תרנגולת יכולה להטיל ביצה [מותרת מוצר], הוא רק מעלות השחר. ואם נמצאה ביצה בלול קודם לזמן עלות השחר אין ספק כי הטילתו מבעוד יום. ולפיכך הביצה מותרת. אומנם הגדרת יום: לענין זה הוא כל עד שיש אורה בעולם, כדמוכח מכך שאחר עלות השחר אין כבר עלולה להטיל. [והוא אשר מברכין "הנותן לשכוי בינה להבחין בין יום ובין לילה"]. נמצא אפוא, שגם עלולה להטיל אחר שקיעה עד עבור זמן הילוך ד' מיל, יען כי עד אז קיימת אורה בעולם [אף לדעת הגאונים]. שהרי אין התרנגולת מיתא מהו לילה הלכתי, אלא אצלח מבנה הגירוי הביולוגי תלוי במציאות האור בעולם. ובשלמא לדעת ר"ת אין שום חשש בזה, שהרי אף אם הטיל בזמן זה עד טרם נכנס היום. אלא לדעת הגאונים אינו מוכן אמאי לא חישינן להכי? הרי אילו טטיל אז - הוי ביצה שנולדה ביו"ט, ואסורה! והוא פלא נשגב.

ראיה שלישית מסוגיא בפסחים (נה). דאיתא בברייתא "המנכש [עשבים בינות לתבואה] ב"ג [ניסין] ונעקרה בידו [נשיבולת] שותלה במקום הגרוד וכו'" ונהו בזה הגמרא שאם היה מותר לעשות מלאכה בליל י"ד כדעת ב"ה, אמאי לא נקטה הברייתא מציאות של מנכש בליל י"ד? והשיב רב אשי: "לפי שאין דרכן של ב"ג לנכש בלילה". והשתא, בשלמא לר"ת תחילת ליל י"ד הוא זמן חושך ואפילה, שבוודאי אי אפשר לעבוד בשדה. אלא לדברי הגאונים, שקיים עוד אור בעולם עד כשעה אחר תחילת ליל י"ד, איך נחה דעת הגמרא בתירצו? הלא דרכן של ב"ג לעבוד בשדה עד החשיכה המוחלטת כדכתיב "וצא אדם לפעלו ולעבודתו עדי ערב" [ומהכא ילפינן שפועל בבנייתו - משלו (ב"מ פג:)]. נשכן הוראת המילה "ערב" היא מלשון ערבוּבא, שמתעריבין בו הצורות מחמת החשיכה, ולא

אומנם למותר לציין כי אין בכח ראיות אלה אלא לקרב את הדעת לשיטת ר"ת,

יכיר אדם להפריד בין דבר לדבר (ספר השרשים לרד"ק שורש 'ערב'; ראב"ע ורמב"ן בראשית א, ה), בניגוד ל"בוקר" שמשמעותו לבקר ולהבדיל בין העצמים השונים. אומנם עיין בגר"א על משלי (ז, ט) שביאר לשון ערב: "שמעורב היום עם הלילה" ואתי שפיר לפי שיטתו. אומנם קצת יקשה דלפי"ז אין משמעות מיוחדת לכינוי זה עבור תחילת הלילה דווקא, אלא אף את זמן הדמדומים בבקר שפיר אפשר לכנות "ערב". וצ"ע. וכן מוכח בברכות (לב:) דתניא: "חסידים הראשונים היו שוהין... ומאחר ששוהין 9 שעות ביום בתפילה תורתן היאך משתמרת ומלאכתן היאך נעשית?...". ופירש רבנו חננאל (הוב"ד בראב"ה ח"א סי' פג) דלא משכחת לה [שמתחילת ערבית יחלפו שעותיים ועדין הוא יום] אלא כשיטת ר' יהודה דשרי להתפלל ערבית מפלג המנחה. וע"כ דעד החשיכה המוחלטת יום הוא לפחות לענין מלאכה. וע"ע באוצר הגאונים שבת (חלק התשובות סי' סה).

ראיה רביעית ממשנה דברכות סוף פרק קמא: "א"ר אלעזר בן עזריה הרי אני כבן שבעים שנה ולא זכיתי שתאמר יצ"מ בלילת עד שדרשה בן זומא..." ופרש"י הטעם שלא נאמרה פרשת ציצית [אשר בה מוזכרת יציאת מצרים] משום דאין זמן ציצית בלילה, דכתיב "וראיתם אותה". והנה כתב המ"א (סי' יח ס"ק ד) דהואיל זמן ציצית ביראיה' תליא דחמנא, ולא בדין יום; שפיר דמי להתעטף בה אף בזמן ביה"ש [כלומר כל עוד יש אורה בעולם]. ועל אף שהמ"א ס"ל כר"ת, מ"מ לדין מדרבירי, אף לשיטת הגאונים שרי להתעטף בציצית אף אחר צאת הכוכבים דידהו עד זמן צאת הכוכבים דר"ת. ובשלמא לשיטת ר"ת מובנת המשנה הנ"ל, יען כי תחילת זמן של קרי"ש בערבית הוא כבר בזמן החשיכה המוחלטת שכבר איננה זמן ציצית. אלא להגאונים, אמאי לא זכה ראב"ע שתאמר פרשת ציצית בלילה? הלא נותר עוד זמן רב מתחילת זמן קרי"ש ועד סוף זמן ציצית! ומי יכול להפקיע את חיוב קריאת פרשת ציצית בזמן זה? ודו"ק. אומנם אין זו ראיה חזקה כל כך, דיש מקום לבעל דין לומר שהואיל וקריאת שמע דערבית זמנה כל הלילה, לא תקנו לומר פרשת ציצית אף בתחילת הלילה.

ראיה חמישית מהירושלמי ריש פסחים (א, א [א.י.]): "ר"ת אין בודקין לא לאור החמה ולא לאור הלבנה ולא לאור האבוקה [נ"א: הכוכבים] אלא לאור הנר" (הובאה גם בבבלי ז:). ופריך הירושלמי: יכני יש חמה בלילה? תפतर בשלל בדיק, כדתנן: "אם לא בדיק אור ל"ד בודק י"ד שחרית", הלא אמרה אפיילו ביום צריך בדיקה לאור הנר? ע"כ"ל הירושלמי, הוב"ד בראשונים ובב"י (סי' תלג). ובשלמא לשיטת ר"ת ליכא שום אור חמה בלילה, אלא לשיטת הגאונים, תמידת הירושלמי אינה מובנת, הרי בוודאי שקיימת אורה של חמה אחרי צאת הכוכבים, ואף גדולה היא אורה זו יותר מאור הלבנה [או מאור הכוכבים], וכשם שהברייתא משמיעתנו שאין לבדוק לאור הלבנה א"ע"פ שהוא אור מועט, כך עריכה היא ללמדנו שאין לבדוק לאור החמה הקיים בתחילת הלילה. ושבו לא יהיה מקור למסקנה המחודשת של הירושלמי שאלו בדיקה ביום צריך נר. וכבר ראיתי שהביא האורות חיים מכאן ראיה לשיטת ר"ת. ואעפ"כ לא נמנעתי מלכתבה כי גדולה היא ראיה זו בעיניי.

ועוד דמות ראיה יש להביא מהירושלמי בכתובות (פי"ב, ה"ג): "ר" תנן בשם ר' מנא מעשה נסים נעשו באותו היום [נשפטר רבין] ערב שבת היה, ותכנסו כל העירות להספידו, ואישוניה תמני עשרה כנישן ואחתוניה לבית שריי [קברוהו בבית שערין], ותלת לון יומא [נעמד להם היום] עד שיהיה כל אחד ואחד מגיע לביתו וממלא לו חבית של מים ומדליק את הנר, כיון ששקעה החמה קרא הגבר [בצחות], שריין מציקין [תחלו מצטערין], אמרין דילמא דחללינן שבתא, ואתת בת קול ואמרה להון כל מי שלא נתעצל בהספידו של רבי יהא מבושר לחיי העולם הבא" ואי תלא להו יומא היינו שהייתה השמש מאירה כנגדם, היאך לבסוף חששו שמא חילול שבת? הרי כל עוד לא שקע גלגל חמה אין מזה להסתפק בלילה. [וכמו כן יש לתמוה מדוע קרא התרגומו, הרי קריאתו הראשונה היא בצחות הלילה (כראיתא בוורה פ' ויקהל דף קצה: פ' ויחי דף ריה: ובר"ן פסחים ד. ובאחרונים על השו"ע סי' מז), ואילו הכא תחילת הלילה היתה]. אלא ע"כ אחר שקיעה היה, והאריכו הדמדומים זמן רב, [וכדעת ר"ת דעיינן היינו יום], וממילא כאשר שקע אור הדמדומים ומיד אח"כ קרא הגבר (שהרי באמת השמש המשיכה את מסלולה תחת הכור, ובעת חצות החלה 'לעלות' לכיוון מזרח), נפל הספק בליבם שמא חילול שבת שלא דקדוק כדוגן בכמות האורה ששררה אז, ושמן באמת חשכה כבר ולא שמו על לב. ודו"ק.

וסעוד נוסף לדבר מתקנת חכמים לברך ברכת מעין שבע בליל שבת אחר ערבית, למען לא יותר מתפלל יחידי בביהכ"ס, ויבא לידי סכנת מוויקין. ובשלמא לר"ת שפיר שייך למיחש למוויקין, שכן באותה העת שוררת עלטה מוחלטת. אלא לשיטת הגאונים, הרי נותר עוד אורה בעולם וממילא אין למוויקין רשות ליקרב ולהראות לא בני אדם. דהא קי"ל דאפי' אור ירח הווי כשלשה ב"א (ברכות מג:), וכ"ש אור החמה דמגן ומציל. (עיינן אריז' ח"ב סי' תד, ובהגהת הרמ"א תקסב, א, דוריות הלבנה ניכרת רק אחר כלות אור היום). וכפי שכבר מעלות השחר אין להם רשות להזיק (כמבאר בחולין צא), ה"נ עד כלות צאת כל הכוכבים אין ברשותם להזיק. אומנם פשוט לכל כי 'סעד' הוא זה, ואין כאן ראיה גמורה, ואי' להאריך. וע"ע לקמיה משי"כ עוד בהערה 51.

ובוודאי שאין בנו יכולת ועוז להכריע בין גדולי עולם אלה.

שיטת רבנו תם מוסכמת על רוב חכמי ישראל

ובדברי ר"ת ותיורצו כתבו רוב מוחלט מהראשונים הלא המה: רבינו גרשום מאור הגולה, רש"י¹⁵, רבנו שמעון בן נתנאל (תלמיד ר"ת), תוס' ר' אלחנן (בנו של ר"י חזקן), הר"ש משאנץ, ערוגת הבשם, ההשלמה, תוס' ר' חזקיה, האורחות חיים, ומהרי"ק. קיבצם בספר הזמנים בהלכה (פרק מב אות ח). וכן דעת הראב"ד¹⁶, והר"ז¹⁷, והרמב"ן, הרשב"א, והרא"ה, והריטב"א, והר"ן, והרב המגיד, והמאירי, והאהל מועד, הסמ"ג, הרוקח, המרדכי, רבינו פרץ, והרא"ש¹⁷, ורבנו ירוחם. והמאירי (שבת לה). מיישב דברי גדולי הפוסקים (הרי"ף) וגדולי המחברים (הרמב"ם) כדעת ר"ת¹⁸. קיבצם הגאון יביע אומר (ח"ב או"ח סי' כא וצירף לזה גם דעת רב האי גאון). והוסיף בספר אורות חיים להרה"ג חיים דרוק למנות עוד את דעת רב סעדיה גאון (הובא בראב"ע

15 עיין בספר הזמנים בהלכה (פרק מב אות ח) אשר דן בדברי רש"י ממקורות שונים. וידידי ורעי הרב עדיאל כהן הראה פנים לכך מדברי רש"י במסכת יומא (סו.) דהתיירו לכהן המשלח את השעיר לעזאזל לשוב על עקבותיו ולצאת חוץ לתחומו ביה"ז עד סוכה האחרונה. ופרש"י טעמא "משום שהוא מעונה וחלש, ועוד שירא לעמוד יחידי במדבר משתחשך". ואי כהגאונים, א"צ להמתין עד שתחשך, אלא כבר כשתשקע החמה ומתחיל ביה"ש שרי ליה להלך חוץ לתחומו, דק"ל ששבות מותר בביה"ש לצורך מצווה או דוחק. אע"כ ס"ל כר"ת. נואף אם נחמיר למיחש לביה"ש דר' יוסי, א"נ לדעת רבנן דפליגי אדרכי וס"ל דאין להתיר שבות בביה"ש, מ"מ אכתי לא "חשכה" ואין כאן ממה לירא.

16 כך הוכיח המנחת כהן (מאמר א פ"ג) מדברי הראב"ד המובאים במ"מ בפ"ה מהלכות תעניות הל' ה. וכ"כ האורות חיים (פ"ט) להוכיח מדוכתא אחרת. ואף לענ"ד נראה להוכיח כן, אומנם בדרך מפותלת אך אמיתית, מהא דכתב שבלי הלקט (סי' מח) בשם הראב"ד כי סוף זמן תפילת מנחה היינו בצאת הכוכבים. וכיוון שסוף זמן תפילת מנחה היא בסוף שעה 12 [כדמוכח בגמרא "אי אמרת עד ועד בכלל ר' יהודה היינו רבנן"] נמצא שלדעת הראב"ד שעות היום נמנות מעלות השחר ועד צאת הכוכבים. וכידוע אין לחשבון זה קיום בחצות היום אם אין החשבון עד צאת הכוכבים דר"ת. נמצא שדעת הראב"ד כר"ת. (אומנם אין לכחד כי החיד"א בשה"ג כתב כי הראב"ד המוכר בשבלי הלקט הוא הר"א אבי"ד (המכונה הראב"ד השני), אך כבר תפס עליו בזה ה"ר שלמה באבער בהקדמת שבה"ל (הערה מב) וזהו הראב"ד בעל ההשגות. וכן נראה, כי דעת הר"א אבי"ד סי' לו היא שאין להתפלל מנחה אחר השקיעה). ולפי חשבון זה יש להוסיף להסוברים כשיטת ר"ת גם את דעת הנשיא ר"י אלברצלוני, שהרי אף הוא סובר שתפילת המנחה היא עד צאת הכוכבים (כפי שכתב בשו"ת הר"א אבי"ד סי' לו). וכ"כ הרשב"ץ בפסקיו לברכות פרק תפילת השחר.

17 תענית (א, יב), יומא (ח, ח), תוס' הרא"ש שבת (לה). וכ"מ מדבריו בברכות (ב), וכן הוכיח הבי"י (סי' רסא) שכן דעת הרא"ש. וכ"כ בשו"ת הרדב"ז ושארי אחרונים. ודלא כמו שכתב בשו"ת מהר"ם אלשקר לדייק מכך שבפסקי הרא"ש בשבת לא הביא את דעת ר"ת שהרא"ש ס"ל כהגאונים, וכ"כ מהמהר"ב.

18 וכן דעת הרדב"ז בביאור הרמב"ם. אולם קשה מאוד להלום את דעת הרמב"ם כדעת ר"ת מכמה וכמה קושיות, וביותר יש ללמוד כן ממה שר' אברהם בנו סובר להדיא כהגאונים וכידוע אין הוא חולק על דעת אביו בסתמא. וכ"כ רבנו מאיר המעיל בעל המאורות שדעת הרי"ף והרמב"ם כשיטת הגאונים. ומיהו בדעת הרי"ף גם ספר ההשלמה כתב כהמאירי, שהרי"ף סובר כר"ת.

שמות יב, ו. וכן נראית דעתו בפירושו לספר יצירה, עמ' סב במהדורת הרב קאפח), והראב"ע, והעיטור, והתרומה, והראב"ה, ומהר"ם מרוטנבורג, ותוס' רי"ד, וריא"ז, וראב"ן, ורשב"ם, וספר המנהיג, ותרומת הדשן, ורד"א, והאברבנאל¹⁹ [אומנם כי מעיינת בהו יש מקום לדון במקצתם].

ואף הרבה מן גדולי האחרונים כך סוברים ובכללם הרדב"ז והמבי"ט, הב"ח, ומג"א, הפר"ח הגרע"א והחת"ס. וכתב עוד האורות חיים (עמ' רסג) להוכיח שגם האר"י בס' הכוונות (בענין קבלת שבת דף סד, סו) ס"ל כר"ת, ושכן נהג כדבריו²⁰. ועיין בספר דברי חנה (קונטרס בין השמשות) שהביא 70 פוסקים דס"ל כר"ת. ובקונטרס בין השמשות הנדפס בסוף דברי חיים (עמ"ס בבא מציעא, הוצאת ישיבת צאנו, אות קיב) מונה והולך למעלה ממאה ושמונים פוסקים מגדולי הראשונים והאחרונים שנקטו כר"ת, ומהם הרבה שסמכו ע"ז גם לקולא עיי"ש.

וכן פסק מרן השו"ע בסי' רסא (סע' ב) כפי שכתב בבית יוסף שם²¹, ומדשתיק ליה הרמ"א ש"מ אודויי מודה ליה.

19 בבראשית (א, יד): "לפי שיום ולילה התורה לא יוגבלו כמו שהגבילו חכמי הכוכבים. כי הנה היום אצלם הוא מעת הראות השמש על הארץ עד היסתרו, ויתר הזמן הוא אצלם לילה. ואינו כן אצל התורה, כי היום אצלם כל הזמן אשר היה אור בארץ בסבת אור השמש, אף שלא יהיה על האופק, ולא יודע זה נר"ל מזה לילה] אלא מצד הכוכבים. שכאשר יראו כבר סר אור השמש מעל הארץ בצד מוחש והוא תחלת הלילה. ולזה אמרו שיום התורה לכל דיניה הוא מעלות השחר עד צאת הכוכבים. וכמו שכתב הראב"ע שעה ושליש שעה קודם וריחת השמש יהיה הבוקר אור וכן אחרי בואו שעה ושליש שעה לא יהיה לילה..." [והעתקתי לשונו, יען כי ממנה מבואר שכן דעת הראב"ע. כפי שמוכח גם בפירושו הראב"ע (שמות יב, ו). ודלא כפי שהבין בספר הזמנים בהלכה (פרק ה אות ו) דמשמעות דברי הראב"ע כהגאונים].

20 ובשו"ת יצחק ירנן (ח"ב סי' יח) חלק על הוכחתו. אך מלבד מה שיש לי לדון בדבריו, לענ"ד דבר הלמד מעניינו הוא, כי כל חכמי צפת באותו הזמן פסקו כר"ת, הלא המה מרן הבית יוסף, ודודו-מאמצו ר' יצחק קארו, ובעל החרדים, ומפרש הירושלמי הנודע הר"ש סירילאן, והמבי"ט, ומהרי"ט, והמופלג בדורו של האר"י ה"ר אברהם הלוי (שזכה לראות השכינה בכותל המערבי בהקץ כמשי"כ בשם הגדולים). והיה משמש הרמ"ק ז"ל ואחר פטירתו היה משמש האר"י כמשי"כ בעמק המלך, ור' מסעוד (חמדת ימים לר') בנימין הלוי שנשתל-תלן פרק יח אות יד, טו). ופשוט הוא. וכן הסכים הגאון הנאמן במאמרו בירחון אור תורה אלול תשמ"י. וסיון תשס"א עמ' תרל"ד בהערה.

21 וכן פסק בהלכות יוה"כ (תרח, א) וז"ל: "אובלים ומפסיקין קודם ביה"ש, שצריך להוסיף מחול על הקודש. ותוספת זה אין לו שיעור, אלא **קודם ביה"ש** - שומנו אלף ות"ק אמה **קודם הלילה** - צריך להוסיף מחול על הקודש מעט או הרבה". הרי זה כלשונו בסי' רסא, וכשיטת רית. כפי שביאר המ"ב ס"ק ב. דאילו לשיטת הגאונים היה לו לומר שזמן התוספת הוא "קודם שקיעת החמה". ופשוט. וע"ע בסי' רצג (ב) שהזכיר רק את סימן ג' הכוכבים, ופשוט שכוונתו כפי שביאר בסי' רסא, והאריכות בזה אך למותר אחר שבי"כ להדיא בבית יוסף. ומכאן אתה למד שכל מקום שהזכיר מרן סימן הכוכבים (כגון בסי' רלה, א; תקסב, א; ובי"ד רסב ה, ו) כוונתו לכוכבים הנראים אחר ד' מיל.

ועוד ראיתי להאריך מעט ולבאר משי"כ השו"ע בסימן תרכג (סע' ב) וז"ל: "זמן תפלת נעילה כשהחמה בראש האילנות, כרי שישלים אותה סמוך לשקיעת החמה; וצריך ש"צ לקצר בסליחות ופוסקים שבאמצע התפלה,

המציאות

בחינת דברי חכמינו לאור המציאות הנראית בעינינו

הן אמת כי בתחילה הייתי סבור שמגונה הדבר להביט במציאות ולבחון לאורה את דברי רבותינו, כפי אשר כתב ראשון לראשונים הלא הוא רבנו חננאל (בפסחים צד.), וז"ל: "ואע"פ שהחזונים בכוכבים שבזמן הזה מדברים דברים המכחישים, לא משגחינן להו, אלא אנו מזהרין בדברי רבותינו כתקנם ולא לחוש לדברי זולתם". וכפי אשר היטיב לבטא זאת מופה"ד הגר"ע יוסף (יבי"א ח"ב סי' כא) וז"ל: וכבר מלתי אמורה שבודאי שכל אשר נגע אלקים בלבו צריך לחוש לסברת ר"ת וסיעתו. ולאפוקי מאיזה חכמי דורנו שאומרים שהמציאות הוא היפך דברי ר"ת, שהשמים מלאים כוכבים וכו', בפחות משיעור ג' מילים, ואיך יהיה עליו תורת יום. ובאים בטענות של המציאות וחכמת הכוכבים נגד גדולי הפוסקים. והרי רבותינו הפוסקים

וגם אין לו למשוך בתפלת נעילה כל תיבה ותיבה בדרך שמושך בשאר תפלות, כדי שיגמור קודם שקיעת החמה. וביאר דבריו היטב בשו"ת מהרי"ף (סימן ו) וז"ל: הא דכתב מר"ן מורינו הרב רבי יוסף קארו זצ"ל כדי שישלם אותה סמוך לשקיעת החמה, האי 'שקיעת החמה' לאו שקיעת חמה כדקא סלקא דעתך, דהיינו שישקע גוף השמש ולא תראה על הארץ. אלא האי 'שקיעת חמה' הוא ששקעה ואין אורה נראה בעולם, דהיינו ששקעה תחת האופק וירדה שמנה עשרה מעלות, שאז כלה אורה מהרקיע וכוכבי לילה נראין. ושיעור זמן זה - מתחילת השקיעה ששוקע גוף החמה עד שישקע תחת האופק שמנה עשרה מעלות - הוא כדי מהלך אדם בינוני ארבעה מילין כדבעינן למימר קמן. נמצא, ששתי שקיעות חמה הן: האחת, כשישקע גלגל חמה תחת האופק, גופה נכסה ועדיין אורה מאיר בעולם, והרקיע כולו מזהיר מאורה. והשקיעה השנית היא כשתשקע עוד מתחת האופק שמנה עשרה מעלות, אז אור החמה כלה מן הרקיע. ועל השקיעה הזאת השנית הוא דכתב מר"ן מורינו הרב רבי יוסף קארו ז"ל: "כדי שישלם אותה סמוך לשקיעת החמה" שבכל מקום שאמר שקיעת החמה הוא זאת השקיעה השנית, שהיא סוף שקיעת החמה, שהוא שעה וחומש מתחלת שקיעה עד סוף שקיעתה, הוא שקורין בכל מקום שקיעת החמה. והנך רואה שהארכתי בדברי וכפלתי דברי כדי שתבין. עכ"ל. וכתבתי זאת לפי שיש שגו בהבנת המושג "חמה בראשי האילנות / הדקלים", ודמינו להם דקלים באופק, והחמה מונחת על ראשיהם בינות כפות התמרים. ואינני יודע מקור לדמיונות אלו. אך כוונת 'חמה בראשי האילנות' מאוד פשוטה, כי כאשר אדם נמצא בעיר, או בכל מקום בו האופק מכוסה בבתים, אי אפשר לודא מתי שקיעת החמה. הדרך היחידה אשר דרכה ניתן להבחין בצורה ברורה יותר היא על ידי הדקלים הגבוהים [הדבר היחיד הגבוה שהיה בזמנם]. שכאשר השמש נמצאת באופק סמוך ממש לשקיעתה, היא מאירה על העצים, ולאט לאט ככל שהיא שוקעת, כך היטל זהוריו החמה הולך ומסתלק כלפי מעלה מראשי העצים, וזה הסימן המובהק ששקעה החמה. ולפי"ז יוצא שהזמן של חמה בראשי אילנות אינו זמן מוקדם מאוד, כי אם בשעת השקיעה ממש. וכך כתבו הר"ן, הרא"ה, והמאירי בריש פ"ד במסכת תענית, וכן כתב הריטב"א, וכן כתבו הגהות מיימוניות בהל' תפילה פרק ה' (אומנם גם מצינו בספר המנהיג שכתב שהוא תוך חצי שעה הסמוכה לשקיעה, ושמו מיירי באופק הר"ר). ומעניין זה הביא המנהג כחן (מ"א פ"א) ראייה לשית ר"ת. כי כשאמר רבא לשמיעה [שבת לה:]: "אתון דלא בקיאותו בשיעורא דרבנן [ביה"ש - רש"י], כן חזיתו חמה אריש דקלי אתלו שרגא", הוכיח שהבקי - רשאי לאחר את ההדלקה אחר זמן זה. והרי לשית הגאונים אסורים כולם להדליק לאחר השקיעה, אפי' הבקי. ומה עוד שלשיתם א"צ בקיאות כלל לדעת מתי מתחיל ביה"ש, שהי' לדבריהם הוא מתחיל מהשקיעה הנראית לכל אדם. (ואם האופק של אותם האנשים מכוסה, א"צ לתלות החיסרון בכך ש"אינם בקיאים", כי אם במקום מושבם הנמוך. ושפתיים יישק.

היו בארץ ישראל וגלילותיה, ומה נדע ולא ידעו הם, כל רז לא אניס להו. ומה יסכן גבר לצאת נגד מאורנו וגדולינו, אשר בלעדם נמשש בצהרים כאשר ימשש העור באפלה²².

אך הנה מפאת שעניין זה כבר נפתח בגדולים, וכל מי שעסק בנושא זה הזכיר תדיר כי חוש הראייה מכחיש את אחד הזמנים שכתבו חכמינו²³, הן את הזמן שקבעו הגאונים²⁴

22 עיין גם בהסכמת הראשול"צ הרה"ג חיים גאגין לספר דברי יוסף (ירושלים תר"ג) שהעיר על דברי המחבר הרה"ג יוסף שוורץ, ח"ל: ואף גם זאת מ"ש ברך נ"ה ע"ב שדברי מרן ב"י בסי' רס"א אינם על פי המציאות, ומי שעשה מלאכה במשך זמן ההוא מחלל שבת וכו' עכ"ל. ... זאת ועוד, כי אין אנו יכולים להקשות על דברי הראשונים ומכל שכן לדחות דבריהם מחמת משפטי וחקי המציאות המשתנים בכל עת ובכל שעה, מדינה ומדינה עיר ועיר, וזה פשוט וברור לכל איש ישר הולך היושב על המשפט ולגבורה.

23 ובכך יש לבאר גמרא תמוזה בנידה (כו). דמותבא תיובתא לרבי. ותימה דהלא רבי תנא הוא ופליג! אך העניין שם דהתיובתא היא על דבר שבמציאות, דרבי ס"ל שלא קיימת מציאות כזו, ואילו מהברייתא מוכח שקיימת, ודבר התלוי במציאות ליכא למימר דתנא פליג. וכ"נ מפרשיי שם. אומנם הרשב"א בתוה"א (עמ' שסג בהוצאת מוסד הרב קוק) ביאר באופן אחר. עי"ש. מיהו כד מעיינת בראיה זו שהבאתי תשכח תרי חילוקים. חדא דהתם המעיד על מציאות זו הוא תנא, ואין עדותו כעדות אחד האדם. ועוד, הכא אין אדם שמתחכם לומר כי הבחין בנבכי המציאות כי שונה היא, ויש בידיו כלים משוכללים להבחין במה שלא הבחין בדורות שעברו. אלא מה שמתמיהים הכל הוא מחמת הבטה פשוטה ברקיע, ובוה בוודאי שאין שום שינוי ממאי דהוי התם, ומראית הכוכבים היום כמותה כפי שנצפה גם לפני אלף שנה. וכפי שהסבירו הראשונים את המציאות כך נסביר אנו, וממילא הקושיות בזה הם אך למותר.

24 הואיל ורבים המה, לא אציין כי אם מקצתם:

ש"ת רבי' (חלק ד סימן רפב): "אלא אי אמרת תחלת שקיעה קאמר וקודם לה ג' רבעי מיל הוי בין השמשות מעולם לא ראינו ולא שמענו שיראו באותו זמן כוכבים בינוניים ואפי' אחד בשעה שהשמש רוצה לשקוע מעל הארץ ואין צריך להביא ראיה על המורגשות".

ש"ת מהר"י פראג' (סימן מז): "על כרחיה צ"ל (לדברי הגאונים) מה שאמרו כוכב אחד יום הוא שנראה הכוכב קודם שקיעת החמה שעדיין החמה זורחת, שאי אפשר לו לומר כשנראה אחר שקיעת החמה, שכששקעה הוא כבר בין השמשות. והשני כוכבים שעושים בין השמשות הוא כשנראו מיד עם שקיעת החמה, ולפי זה קשיא טובא, דדבר זה אין לו שום מציאות שיראה כוכב קודם שקיעת החמה והוא מהנמנע. וגם אחר השקיעה מיד הוא מהנמנע שיראה בו שום כוכב אפילו מן הכוכבים הגדולים כל שכן כוכבים בינוניים".

המנחת כהן (פרק תשיעי): "יתבאר בו איך דעתו של ר"ת ופירושו הוא הנכון והאמיתי, ושהקושיות שעשינו נגד דעת הגאונים עדיין במקומן הם עומדות... הקושי הראשון כי דבר זה הוא נגד המוחש שיהיה משהכסף העליון והתחתון עד שיראו ג' כוכבים שיעור ג' מילין ורביע...". "והנה הגאונים סוברים שזמן ביה"ש מתחיל משתשקע החמה תחת האופק, אי"כ מהשקיעה עד צאת הכוכבים יש לבד ג' רבעי מיל, וזהו נגד המוחש... ואנו רואים בחוש שאין הכוכבים נראים אלא לאחר מכאן".

הפרי חדש (בקונטרס דבי שימשי): "יובאת נראה ששיטה זו הסוברת שמששתשקע החמה המוכר בפרק במה מדליקין ר"ל תחילת השקיעה כשסותרת מן העין יש עליו קושיות גדולות... תו קשה לשיטה זו, דאיך אפשר שמששתשקע החמה עד צאת הכוכבים לא יש אלא תלתא חלקי מיל וזרי אנו רואים בחוש הראות שיש הרבה יותר מזה... ועוד המוחש לא יכחש, והיכי נראה לעין כל הפך מזה, שיש שעה ועוד משקה"ח ועד צאת הכוכבים...". [ונאת יש לדעת, כי בעל הפרי חדש הוא ניהו רבי חזקיה די סילווא שכיהן כרב בירושלים, ולא בארצות הצפון, והוא מעיד על מראה עיניו].

והן את הזמן שיסדרו הראשונים²⁵, וכל חכם לב אומר 'אנוכי הרואה', עד שבדור האחרון הגדילו לעשות ולבטל במחי יד את הזמנים שקבעו רבותינו הנ"ל, ותרו אחר עיניהם להמציא זמנים חדשים אשר לא שערס אבותינו, זה אומר בכה וזה אומר בכה²⁶, 'זמן זמנם זמניהם' זמנים הרבה תיקנו להם, ואף אנו ליה עינינו, לכן האמת אומר ולא אכחד, כי באמת החוש אינו מכחיש שום שיטה, לא של הגאונים ולא של ר"ת²⁷. כפי שביארו אחרוני דורנו המה ה'אורות חיים' ו'הזמנים בהלכה'.

25 הגנית וורדים (הוב"ד בשו"ת מהרי"ף סימן מו): ואם כדברי ר"ת דקאמר דלאחר עבור ארבעה מילין הוא זמנו של לילה, קשה טובא, דבההוא זימנא הרקיע מתמלא כוכבים גדולים וקטנים לאין מספר, ומאי טיבותיה דמר שמואל שזיה בקי בחכמת האיטגנינות לומר שכשיראו ג' כוכבים שהוא לילה.

הגר"א בביאורו (אורח חיים סימן רסא וביורה דעה סימן רסב): 'החוש מכחיש לכל רואה שמע"ה הוא שיעור גדול הרבה מאוד על צאת הכוכבים אחר השקיעה ובמדינות הנוטין לצפון שע"ה מתחיל בקיץ בחצי הלילה אי"כ אין צ"ה כלל בקיץ...'. "וגם שם דברי הגמ' מוכחש בחוש שלפ"ז לא יהי' לילה ד' חדשים במדינתנו".

(באמת שהגר"א לא נמנע להביא ראיות לדבריו מחכמי הטבע כדאיתא נמי בביאור הגר"א יו"ד סימן רא' סע' א ס"ק ו: 'ולי אין ראיתו של ר"י מובנת כלל דאטו שאובים לא יוכלו לילך בגידי הקרקע והרבה סילונות של מים שהולך בתוך הבור והבור לא נתמלא והמים הלכו בגידי הקרקע וכתבו בספרי הטבע שכמה פעמים מצאו דגים בתוך בורות מים מכונסים ועוד כתבו שהניחו בתוכן דגים ועשו בהם סימנים בטבעות כסף ומצאום בנהרות וכמה מעשים כזה').

שולחן ערוך הרב (פסקי הסידור, סדר הכנסת שבת): 'ומה גם כי דעת זו הוא נגד החוש ופליאה נשגבה שהרי שיעור ד' מילין מהשקיעה עד צאת הכוכבים שבדברי רז"ל בגמרא מבואר שם בפירוש בגמרא שהוא שיעור אחד ממש כשיעור ד' מילין שמן עמוד השחר עד נץ החמה ובעת עליית עמוד השחר נראה בעליל שהרקיע הוא מלא כוכבים ולא ג' כוכבים בלבד וככה הוא ממש ודאי בסוף הילוך ד' מילין אחר השקיעה אבל זמן תחלת הלילה לענין מצות של תורה שהוא בצאת וראיית ג' כוכבים לבד ודאי שהוא מוקדם הרבה לזמן צאת וראיית כל הכוכבים כמו שנראים בעת עליית עמוד השחר ועוד יש פליאות עצומות מהחוש על דעת זו וגם ראיות רבות ועצומות מסוגיות התלמוד לדעת הגאונים הגם שאין דבריהם צריכים חיוק כנודע שדבריהם דברי קבלה".

26 ומתוך כך נדחקו לומר שזמן ביה"ש דר' יוסי וצאת ג' כוכבים - מופלג זמן רב מסוף ביה"ש דר' יהודה (ענין בספר אור היום סי' נ, ובספר בין השמשות עמ' כח). והוא כנגד דברי הגאונים עצמם דס"ל שביה"ש דר' יוסי חל מיד בסוף ביה"ש דר' יהודה. וכמעט כל הראשונים ס"ל דאינו מופלג הרבה. הלא המה רש"י ור"ש, והרמב"ן, הרשב"א, והריטב"א, הרא"ש, והמאירי, הטור והשו"ע באו"ח סי' רצג ובב"י שם (אספם בספר הזמנים בהלכה עמ' שנה, עיי' ביתר דיוק).

27 בדברי להלן אתיחס רק לסימן של הכוכבים, שהוא הסימן המובהק יותר ללילה, כאמור בנחמיה 'ועד צאת הכוכבים' ובכל מקום בתלמוד (בה"ל סי' רצג ד"ה ג' כוכבים קטנים, סי' רסא ד"ה שהוא). ועל אף שבגמרא בשבת (לד): מבואר סימן נוסף: 'פני מזרח-מערב מאדמים', "הכסוף העליון והתחתון", איני חפץ לדון בהם כאן, כיון שקשה לעמוד על כוונת חז"ל בזה, מהו גדר 'הכסוף', ומהו 'עליון' ומהו 'תחתון'. נראה גם בפירוש ה"ר יונתן מלוניל - בן דורו של הרמב"ם - שכתב כי אינו יודע לפרש סימן זה. ולעומת זאת אי אפשר לטעות בזהו 'כוכב' נרק אפשר לטעות מהו 'כוכב גדול' ומהו 'קטן'. ומי שרצה לעיין בזה, יפנה לספר 'הזמנים בהלכה' פרק מג.

התאמת שיטת הגאונים למציאות בארץ ישראל

כי שתי תמיהות תמהו העם על שיטת הגאונים. חדא, הלא איננו רואים ג' כוכבים אחר עבור זמן של ג' רבעי המיל מהשקיעה. ועוד, כי אפי' אם נראה כאלה, הרי אין ג' כוכבים סימן אלא בכוכבים "בינונים בגודלם ובאורם", שכך אמרו: "לא כוכבים גדולים הנראין ביום, ולא כוכבים קטנים שאין נראין אלא בלילה, אלא בינונים" (שבת לה.), ואם אלו הנראים לעינינו הם כוכבים בינונים, היכן הם הגדולים שאפשר לראותם ביום?

והאמת היא כי אכן יש כוכבים הנראים ביום, שכן קבעו האסטרונומים על פי חישובים מדעיים, כי ניתן לראות לפני שקיעת החמה כוכבים שעוצמת אורם מגודל 2- ומעלה (דרגת בהירות שלילית פירושה כוכב גדול יותר). ובמציאות קיימים רק שלשה כוכבים שעוצמת אורם גדולה כל כך, והם כוכבי הלכת: נוגה (4.4-) מאדים (2.8-) וצדק (2.5-). ואכן, גם בפועל ניתן להבחין בכוכבים אלו בעין רגילה קודם שקיעת החמה (הזמ"ב מט ב).

ואחר עבור 18 דקות משקיעת החמה [שהוא שיעור ג' רבעי מיל לדעת הרמב"ם הסובר כי מיל = 24 דקות]²⁸ ניתן להבחין בשמי ישראל גם בשלשה כוכבי שבת, והם כוכבים שאינם נראים ביום, כך שוודאי אפשר לקרואם 'בינוניים'. והם ניכרים גם לעיין בלתי מזוינת²⁹,

28 ולא אוליין בזה אחר הזמן של 13.5 דק' שהוא זמן הילוך 3/4 מיל לדעת השו"ע [הסובר שהילוך מיל = 18 דק'], מפני שכל חשבון זה שמיל = 18 דק' הוא רק לשיטת ר"ת [הסובר שיש לחלק את שעות היום מעלות השחר ועד צאת הכוכבים ל-40 מיל, כמבואר בגמרא בפסחים]. אך לשיטת הגאונים והגר"א ששעות היום נמדדות מהנץ ועד השקיעה, יש לחלק את היום ל-32 מיל [מפאת שיש להפחית מ-40 המיל: 4 מילין שמעלות השחר ועד הנץ, וכן 4 מילין שמהשקיעה ועד צאת הכוכבים]. כך שיוצא שהילוך מיל = 22.5 דק', ולפי"ז 3/4 מיל = 16.9. (וזאת יש לדעת, כי לשיטת הגאונים, אין שום אפשרות לחלק את שעות היום מעלות השחר ועד לצאת הכוכבים, שכן לפי חשבון זה חצות היום לא יחול בזמנו האמיתי).

אומנם הגר"א מבאר [שנות אליהו ברכות א, א] כי ייתכן לפרש את הגמרא בפסחים באופן שיש לחלק את היום 40 מיל גם לפי שיטת הגאונים. כך שלכו"ע מיל = 18 דק'.

29 ולארז זאת אין שום צורך בטענה כי הראיה בדורותינו נחלשה, כפי שהוכיח אחד האחרונים מהגמרא בבכורות (נד.), הגם, שאחר המחילה מכת"ר לעני"ד אין כאן מקום לטענה זו, שהרי מי שלא רואה את הכוכבים - גם משקפת לא תעזור לו להבחין בהם. כי אין זה תלוי רק במרחק של הכוכבים, כי אם בניגוד בין האפילה לבין אור הכוכבים [וא"ת כי גם לעניין זה נחלשה הראות, כבר אין לכך ראיה מהגמרא בבכורות, כי אין משם ראיה אלא רק לעניין טווח הראיה שהתקצר]. אומנם זקוקים אנו לשם ראות הכוכבים כושר הבחנה מדויק, וגם ידיעת מיקום הכוכב ברקיע, ולפיכך אין זה מסור ביד כל אדם. כפי שכתב הגר"א כי המה נראים "לזכי הראות מהאצטגוניים". וכן כתב הגר"א (סי' רסא): "שצריך בקיאות גדולה בזה לידע ג' כוכבים לכד ויהיו בנונים" (וכן מסתבר, מפני שבעבר, כל אדם היה כמו אסטרונום קטן, לפי שמחשב את רגעיו בכל עת על פי השמש והכוכבים).

ובלבד שידע המתבונן היכן אמור להופיע הכוכב³⁰.

התאמת שיטת רבנו תם למציאות בארץ ישראל

וכן דברי ר"ת אינם נוגדים את המציאות הואיל וס"ל כי כל זמן שיש אורה בעולם הוא נחשב יום, וכפי שתחילת היום זמנו מעלות השחר - כן סופו בצאת כל הכוכבים³¹. וכפי שנתבאר באריכות לעיל בחלק ההלכה. ולפי דברי האסטרונומים האור מסתלק מן העולם כשהשמש נמצאת 18 מעלות מתחת האופק. וזהו קרוב מאוד לזמן של 72 דקות בארץ ישראל, שאז השמש נמצאת 16.1 מעלות מתחת

30 הזמ"ב (מז, יב). עיין שם שציין בנוסף שתי עדויות על תצפיות שנערכו בארץ ישראל, אשר עולה מתוכן כי כבר אחר 14 דקות משקיעת החמה ניכרים ג' כוכבים (והו' שיעור ג') רבעי מיל לדעת השו"ע הסובר כי מיל = 18 דקות).

גם הרב יעקב גרשון וייס כתב בביטאון 'המעין' [גליון טבת תשסח] על תצפיות שערך. וז"ל: מוצגות כאן כשמונים תצפיות שבצעתי ורשמתי במשך שלוש שנים, בין כ"ג סיון תשנ"ו לכ"ו סיון תשנ"ט. את התצפיות ערכתי מחצר ביתי, רח' הפסגה 33 בשכונת בית וגן שבירושלים, או מגג אחד הבתים בשכונה, לקחתי בחשבון בתצפיותי את דברי הרב פרופ' יהודה לוי, **שכדי לראות כוכבים כשהניגוד בינם לבין הרקיע עדיין חלש, יש לשמור את העין עליהם לפרק זמן שאינו מאפשר סריקת הרקיע, ולכן יש לדעת לפני כן היכן נמצא הכוכב המבוקש.** לכן הבטתי בכוכב כאשר כבר היה קל למצוא אותו, ואחר כך כל יום הקדמתי יותר ויותר להתבונן בו, תוך זכירת המקום שממנו ערכתי את התצפית בפעמים הקודמות, ואת צמרת העץ (או הסימן האחר) שמעליו נראה הכוכב מהמקום שבו עמדתי. רשמתי את זמן הראיה הראשונה של הכוכב, וחישבתי את עומק השמש מתחת לאופק באותו רגע, ואת הזמן הנדרש להגיע לאותו עומק בימים השווים.

המסקנה העיקרית העולה מתצפיות אלו היא **שברוב הלילות נראו שלושה כוכבים לפני תום זמן מהלך שלושת רבעי מיל משקיעת השמש**, ממהלך של כ"ד דקות למיל או כ"ב וחצי דקות למיל שהם 18 דקות או 16 ו-7/8 דקות בהתאמה, ולפעמים גם לפני תום שלושת רבעי מיל של י"ח דקות למיל שהם 13.5 דקות. היו גם ראיות של 11.5 דקות

כל מקום שמוכר כאן המונח 'שקיעה' - הכוונה ליירידת כל השמש, עד הנקודה העליונה שבה, אל מתחת לאופק האמיתי, כלומר כאשר מרכז השמש נמצא 90.833° מתחת לנקודת הקודקוד. חישובו 0.833° עבור חצי קוטר השמש ושכירת הקרניים על ידי האטמוספירה. **זמן שקיעה זה קודם בכמה דקות לזמן השקיעה המופיע בלוחות ירושלמיים רבים, המחשבים את השקיעה בזמן שהשמש היתה נעלמת כולה בים מעיני מי שעומד בגובה ירושלים אילו לא היו הרים אחרים במערב.**

31 וכמה תמוה הוא מה ששגור בפי העולם, שלדברי ר"ת לא היינו אמורים לראות ברקיע ג' כוכבים עד עבור 72 דק'. והלא הזמן של 72 דק' [= ד מיל] הוא גם הזמן שיש מעלות השחר ועד הנץ, וכי יעלה על דעת איזה אדם כי בעת התנוצצות האור הראשון לא ייראו כי אם ג' כוכבים! הלא ברור הוא שהרקיע עדיין מלא בכוכבים, וזה פשוט אף מסביר ואין צורך בהתבוננות ברקיע. וממילא אף בסוף היום כעבור 72 דק' מהשקיעה ייראו כל אותם הכוכבים, ולא רק שלשה כוכבים. ומעודי תמהתי היאך נפל שיבוש עצום כזה בסברא, עד שהוצרכו לבוא לארץ ישראל ולהתבונן ברקיע ולומר כי המציאות כאן היא אינה תואמת את שיטת ר"ת. וה' יאיר עיניי, כי גם ת"ח עצומים שגו בדבר זה.

האופק³² [בימי ניסן ותשרי].

וכל הכוכבים הנראים עד אז הם 'כוכבים גדולים הנראים ביום' אשר אין לשער בהם את הלילה. ואין זה רחוק מהדעת, שהרי כוכבים אלו נראים אף אחר עלות השחר דלכו"ע יום הוא, וממילא שייך לכנותם כוכבים 'הנראים ביום' (מהר"י פראג'י סי' מז). כמו כן מקצת הראשונים ביארו כי סימן ג' הכוכבים אינו בכל מקום ברקיע כי אם במערב כיפת השמים (ר"י החסיד הוב"ד בראבי"ה שבת סי' קצט). והזמן המכונה 'בין השמשות' היינו ג' רבעי מיל שקודם השלמת ד' מיל - אינו אלא ספק בקיאות בגודלם של הכוכבים אשר בהם יש לשער את הלילה (תוס' שבת לה. ושאר ראשונים).

ומה שטענו כי דברי ר"ת הם נגד חוש הראות בארץ ישראל, אינו מחוור, שהרי אם ר"ת וסיעתו לא מיירו בארץ ישראל, איני יודע היכן הם כן דיברו, כי גם בצרפת [אתריה דר"ת] יוצאים עשרות רבות של כוכבים לפני עבור 72 דקות. ודברי ר"ת אינם מתאימים כלל למקום מושבו שבצרפת (רומרו וטרויש), שהרי זמן הראות ג' כוכבים שם היא מוקדמת טפי משיעור ד' מילין. שהרי אפי' אם נחשב את צאת הכוכבים כמנהג העולם במוצאי שבת (35 דק' אחר שקיעה, כשמצב השמש 8.5 מעלות מתחת האופק), דוודאי יוצאים ג' כוכבים אפי' קטנים לעין כל, הרי זמנו במקומות מושבו של ר"ת (רומרו וטרויש שבצרפת): בימי ניסן ותשרי - 47 דק' אחר שקיעה, בחורף - 54 דק', ובקיץ - 65 דק' (עיין בספר 'הזמנים בהלכה' (פרק מב הע' 71) ובלוחות הזמנים בנספח לסוף המאמר). וכל שכן אם נחשב את שיעור הזמן האמיתי בו אמורים להופיע ג' כוכבים, דהיינו שיעור שלשת רבעי מיל, הרי בארץ ישראל השמש אז נמצאת 4.8 מעלות מתחת האופק, וכשהיא נמצאת כשיעור הזה בארצות אירופה יש להפחית קרוב למחצה מהזמנים הרשומים לעיל.

ועיין עוד בספר הזמנים בהלכה שהאריך והרחיב בעניין זה מפי ספרים וסופרים (והרבה מהספר 'אורות חיים'), והסיק (פרק מג סע' כב): "על פי דברינו בפרק זה, כל סימני חז"ל לבין השמשות ולתחילת הלילה עולים כהוגן, אף שלעיתים הם בדוחק קצת, בין לשיטת הגאונים ובין לשיטת ר"ת. אלא דיש להדגיש כי סימנים אלו באופן שהעלינו לשיטת ר"ת (הכסיף - השחר, צאת הכוכבים - כוכבים שבפאתי מערב, ביאת האור - ביאתו לגמרי) מתאימים לשיעורו - ד' מיל אחר שקיעת החמה רק כפי המציאות בארץ ישראל, בה יורדת החשיכה המוחלטת בזמן זה בקירוב. אולם ע"פ המציאות

32 והטעם שכבר מאז הוא צאת הכוכבים מבחינה הלכתית אפי' שטרם סולק האור לחלוטין, הוא מפני ששיעור ג' הכוכבים בהם אנו משערים את תחילת הלילה אינו נמדד בכוכבים קטנים "שאינם נראים אלא בלילה" כלשון הברייתא בשבת (לה:).

בארצות אירופה, בה יורדת החשיכה זמן ממושך יותר אחר השקיעה, הסימנים הנ"ל מופיעים מאוחר יותר, וכך שתחילת הלילה מאוחרת מדי מיל משקיעת החמה" עכ"ד.

עיני העדה יושבי ארץ הקודש שהכריעו כרבנו תם

וכל מה שכתבתי כעת הוא מעצם המציאות הפשוטה הנראית לעיניים. אך גם המציאות שתיארו לנו עיני העדה מראשוני הראשונים אשר הם לנו לעיניים תוכיח, שהרי רס"ג יליד מצרים עלה לטבריה שבא"י וישב בה כשבע שנים עד ירידתו לסורא שבבבל, והנה הוא סובר כר"ת (הוב"ד בראב"ע שמות יב ו). וכן הר"ש משאנץ הסובר כר"ת (בתוספותיו פסחים צד). חי ופעל בארץ ישראל, עד אשר בשם "איש ירושלם" יכונה (סמ"ג עשין מח). וכמו כן הרמב"ן (בתורת האדם שער אבלות ישנה) שמבסס ומייסד שיטה זו של ר"ת חי באחרית ימיו בארץ ישראל³³. וכן מרן בעל השו"ע [צפת], ומאהר"ש סירליאו [רב דירושלים], וכן המבי"ט, ומהרי"ט, ר"א אזכרי, ר' אברהם הלוי ור' בנימין הלוי [רבני צפת] מהר"ח אבולעפיא הזקן [רב דחברון] ונכדו ה"ר חיים אבולעפיא השני [רב דטבריה], וכן הפרי חדש [רב דירושלים], ועוד רבים מהאחרונים שחיו ופעלו בארץ ישראל וגלילותיה שפסקו כשיטת ר"ת ודחו את שיטת הגאונים מההלכה, האם כולם סומים היו? חלילה אפילו להעלות על הדעת דבר כזה. ופשוט שאין לדבר בזה כלל [הגם כי יש ת"ח נכבדים שסוברים כך].

התאמת המציאות בארץ ישראל לזמן המופיע בלוחות

ואם יש לתמוה מן החוש, על שיטת האחרונים [כהגר"א וחק יעקב וחת"ס] יש לתמוה, דס"ל כי עלות השחר שיעורו 90 דקות קודם הנץ [היינו מפני שמחשבים את המיל 22.5 דק']. והרי ניכר בחוש הראות שאין השחר עולה 90 דקות קודם הנץ החמה בארץ ישראל אלא בקיצוניים שבימי הקיץ³⁴. ונהי דגם רבים מהראשונים

33 כידוע לא נמנע הרמב"ן מלחזור בו על פי מה שראה בארץ ישראל כמפורסם בביאורו לתורה (בראשית לה, טז): "...זה כתבתי תחלה. ועכשיו שזכיתי ובאתי אני לירושלים, שבח לאל הטוב והמיטיב, ראיתי בעיני שאין מן קבורת רחל לבית-לחם אפילו מיל... וכן ראיתי שאין קבורה ברמה ולא קרוב לה, אבל הרמה אשר לבנימין רחוק ממנה כארבע פרסאות והרמה אשר בהר אפרים רחוק ממנה יותר משני ימים..." [וגם למתקשים, שיטענו כי רק בביאורי התורה מצאנו שחזר בו, ולא במה שכתב בענייני הלכה. הלא גם בפירושו של הרמב"ן על התורה (שמות יב, ו) כתב שיש כשעה ורבע מהשקיעה ועד חשיכה. ומדלא הדר ביה, אות הוא כי אף בארץ ישראל כן הוא].

34 ואף גם זה אינו הולם את דעתם באופן מלא, כי מדובר ב 90 דק' רגילות, אך לפי החשבון האמיתי דהיינו

ס"ל שעלות השחר הוא שיעור שעה ומחצה, או הילוך ה' מילין (עיין בהערה 3), איני יודע מה דעתם אם יש להתחשב בדעת האסטרונומים, אך הגר"א גופיה שמתחשב בדעתם, הרי שלדידה היא קושיה עצומה [ונמצאת כי קושיה זו היא על מנהג רוב הלוחות שבזמננו, שמחשבים כך את זמן עלות השחר].

סוף דבר

סוף דבר אתה למד כי אין הקב"ה מביא תקלה ע"י של צדיקים³⁵, ולא יעזוב את חסידיו לעולם נשמרו, ואין שום קושיה מהמציאות לא על דברי ר"ת ולא על דברי הגאונים. ולפי דרכנו למדנו שאין לנו צורך לחשוש עוד לזמני צאת הכוכבים שחידשו אחרוני דורנו³⁶ (זמנים רבים 21-50 דק' אחר שקיעה), אחר שהתברר בלא ספק כי הצדק עם הגאונים הראשונים אשר מעולם, אנשי השם³⁷. (ולכל היותר הוא 18 דק' אחר שקיעה).³⁸

דק' זמניות, הרי 90 דקות זמניות = 105 דקות.

35 ונהי שכבר כתבו התוס' במס' חולין (ה): ובכמה מקומות, כי לא נאמר דבר זה על סתם עבירה אלא על אכילת דבר איסור בעצם, ולא על אכילת דבר אשר רק השעה גרמה לו להיחסר. מ"מ הרי גם כאן אפשר למצא מציאות כזו של מאכל איסור, כגון אם בישל מאכל בזמן זה בע"ש, הרי המאכל נאסר לשיטת הגאונים. ואכמ"ל. אומנם קשה לי על דבריהם מסוגיא דנדרים (י.), דמוכח דאין הקב"ה מביא תקלה על ידיהם אף בשאר עניינים. ויש לתרץ דהגמרא בנדרים מתארת מציאות השכיחה בדרך כלל, אך אין זה מוכרח לחלוטין. ואילו התוס' בחולין הג"ל דייקו מכך שאין **מקשים** קושיה זו אלא באכילת איסור, דהיינו שאז זה דבר שלא ייתכן לחלוטין, דאי לאו הכי לא היו מקשים מכך כידוע שקושיה צריכה להיות מוחלטת. ואומנם בלא הכי כבר הקשה עליהם הרמב"ן בחולין (ז.) מסוגיא דכתובות (כח:), ומבראשית רבה (חיי שרה פרשה ס' ס"ח). וכתב שאין בטעם הזה של התוס' לא טעם ולא ריח ותיירץ באופנים אחרים. ע"ש.

36 ואפילו תורת מנהג אין כאן, לפי שכל לוח שנה יש לו זמן משלו (ועם ישראל קדושים ותמימים, מאמינים בה; ובמשה עבדו, וסבורים כי לוחות שנה הללו ניתנו משמיים, ומאמינים לכל הכתוב בהם. ולא שמים על לב כי לוחות אלו אינם לוחות הברית). ואף אילו היה כאן מנהג ברור, הרי ידוע לנו שהוקבע בטעות, מחמת חוסר ראית הכוכבים, כמבואר בספריהם של עורכי הלוחות. ועל מנהג בטעות אין תורת מנהג, כידוע (עיין פר"ח בסי' תצו א.).

37 וכאן, שאנו מצדיקים גם על פי המדע את הצדיק דמעיקרא, כבר אין צורך להזכיר את דברי הרמב"ם בהלכות קידוש החודש (יז, כד) דיש לסמוך אפי' על חכמי האומות בכל דבר שהוכחה אמיתות באופן חותך: "...ומאחר שכל אלו הדברים בראיות ברורות הם שאין בהם דופי ואי אפשר לאדם להרהר אחריהם, אין חוששין למחבר בין שחברו אותו נביאים בין שחברו אותם גויים, שכל דבר שנתגלה טעמו ונודעה אמתותו בראיות שאין בהם דופי אין סומכין על זה האיש שאמרו או שלמדו אלא על הראייה שנתגלתה והטעם שנודעה". וכעין זה במורה הנבוכים (חלק ג פרק יד) כתב: "ולא תבקש ממני שיסכים כל מה שזכרתו מענין התכונה למה שהעניין נמצא... אבל כל מה שאפשר לפרש דברי האדם עד שיסכים למציאות אשר התבאר מציאותו במופת, הוא יותר ראוי באדם המעולה המורה על האמת לעשותו".

38 המקובל הוא לחשב בדקות זמניות. אך האחרונים ביארו שאין זה מדויק. שכן בחורף אין זמן הדמדומים

המנהג

מנהגי תפוצות ישראל

בעניין מנהג העולם רבה המבוכה בין האחרונים, הב"ח בתשובה (סי' קנד) כתב כי מנהג כל ישראל כדברי ר"ת (וכ"כ בספרו בסי' רצג, וכ"כ המ"א בסי' שלא ס"ק ב), ולעומת זאת הגינת וורדים (בתשובה שנדפסה בשו"ת מהר"י פראג' סימן מו) כתב כי בכל גלילות ישראל לית דחש להא דר"ת. ונמצאו מכחישים זה לזה. והאמת, כי אין מנהג קבוע בזה לכל ישראל. אלא נהרא נהרא ופשטיה, וכל אחד כתב על פי מקומו, מר כי אתריה ומר כי אתריה. ובספר המצוין "הזמנים בהלכה" (פרקים מד-מו) עמד וימודד ארץ, ובדק במאות שו"תים כיצד הוא המנהג בכל אתר, ומסקנתו כי ככל שהמקום שוכן צפונית יותר לקו המשווה כך מתחזק יותר ויותר המנהג כשיטת ר"ת, אך בארץ ישראל וגלילותיה ובארצות הים התיכון היה המנהג הקדום כהגאונים. ואחר בקשת המחילה, על אף עבודתו כי רבה, לא אמנע מלהעתיק את הרושם שהצטבר בליבי כי רוב מסקנותיו נובעות מצירוף השערות, ונדמה היה לי כי כעין דחף היה לו לרב המחבר 'להנהיג' את המקומות כשיטת הגאונים³⁹, [כעין שעשה בעת שמנה וציין את הראשונים הסוברים כהגאונים (בפרק מא), מנה אפי' מי שרק 'ריח' גאונים ל⁴⁰. אומנם צדק עשה עימנו שהעתיק את לשון הספרים וכן הוסיף

מתקצר לפי החשבון של משך היום, אלא להיפך, הוא מתארך יותר. וביארנו זאת בסוף המאמר.

39 לדוגמא, בפרק מה [אות ב] כתב שהמנהג בירושלים כהגאונים התבסס כנראה על פסיקת הפרי חדש (שהיה רב בירושלים), אשר בספרו בסי' תרעב ס"ק א פסק כהגאונים. ובהערה הוסיף שצ"ע מכך שבקונטרס דבי שימשי פסק כר"ת. עכ"ד. והנה על אף כי כך כתב הגר"ז בסידורו בדעת הפר"ח, המעיין שם בדברי הפר"ח לא יבחין אלא בכך שפסק כי זמן הדלקת נר חנוכה הוא בתחילת שקיעה, אך מנליה דכוונתו לשקיעה ראשונה ולא לשקיעה שנייה? הרי לא בא הפר"ח שם אלא לחלוק על הבנת השו"ע הסובר שהזמן הוא בסוף שקיעה אחרונה, ותו לא. וכן מוכח בפר"ח בסי' תמג [שלחי סע' א] שפסק כי שעות היום נמדדות מעלות השחר, והיינו כדעת הפוסקים כר"ת. ובכך הולמים דבריו למה שהכריע בקונטרס דבי שימשי כשיטת ר"ת. ואכן המעיין בקונטרס הנ"ל יחזו פנימו כי אכן כותב להדיא כדברינו כי הדלקת נרות חנוכה היא בתחילת סוף שקיעה (דהיינו שקיעה שנייה). אבל גם בלא כל זה, איך אפשר להבין כיצד הניח הרב המחבר קונטרס שלם [בו הפר"ח מונה ארבע שיטות ובתוכם את שיטת הגאונים ודוחה את כולם בראיות מוצקות, ומכריע כדעת ר"ת אף לחקל בערב שבת במקום מצוות מילה!] ואוחז איוזה משמעות בסעיף קטן בפר"ח? וכן לא ייעשה. ועיין עוד בספר זה, בצינו את המקורות מהם הוכיח את דבריו, ותבחין כי 'המילה המנחה' בכל הוכחותיו בענייננו היא 'כפי הנראה'. והם 'סברות' ולא 'ראיות'. תע"ע בהערה מס' 35.

40 לדוגמא, כתב (בפרק מב אות ט) כי דעת המאור היא כדעת הגאונים. וציין בהערה (38) למס' פסחים (קה:), וז"ל המאור: "משעה שקדש היום שהוא מתחילת שקיעת החמה". והנך רואה בעיניך שאין צריך לדחות 'ראייה' זו. אך אם נתעקש אחוץ את דברי הרמב"ן במלחמות שהעתיק את דברי המאור ולא השיג על כך דבר. וגם הרא"ש העתיק פירושו ולא העיר כלום. על אף שהם סוברים כר"ת. על כרחך משמע שהבינו כי פירושו זה מתיישב אף לשיטת ר"ת. ודוק.

הערות ומהם ניכרים דבריהם]. ועוד, שלא הבדיל המחבר בין המנהג להחמיר בערב שבת כשיטת הגאונים, לבין המנהג להקל במוצ"ש כוותיהו, ונתן מכשול לפני המעיין בספרו, כי כאשר כותב "מנהג מדינה פלונית כשיטת הגאונים", או "רב פלוני הורה לעניין מילה כהגאונים", הכל סבורים שהוא בין לקולא ובין לחומרא, אך באמת אין זה מדויק, אלא רק חששו לשיטתם לחומרא⁴¹. והמעייין בכל מובאותיו יבחין כי אין שום הוכחה שנהגו לפני כ-350 שנה להקל כהגאונים, והכל השערות בעלמא⁴², ואדרבה ישנם הוכחות רבות שנהגו כר"ת כפי שאכתוב

41 כי מקצת מהראשונים וכן המנהגים שהעתיק מדברי האחרונים, מדברים על זמן קבלת שבת בעוד השמש על הארץ אינם ראייה כלל שנהגו גם להקל במוצאי שבת, די"ל שנהגו להרבות בזמן תוספת שבת [נכפי שכתב השו"ע שאם רצה לעשותו כולו תוספת עושה], או אפי' שנהגו לחומרא כדעת הגאונים, אך זה רק לחומרא בערב שבת ואין זה אומר כי מנהגם כן אף להקל במוצאי שבת. והראיה הגדולה על זה היא משיטת הפ"ח עצמו שכתב בקונטרס הנ"ל ח"ל: "ועוד אני מורה ובא להקל יותר מספר מנחת כהן... שאם שכחו או נאנסו בע"ש ולא מלו את התינוק קודם שקיעת החמה אעפ"י שנהגו לקבל שבת מן השקיעה ואילך, מנהג הוא מתורת נדר, ואדעתא דהכי לא קבלו, ודמי למי שיש לו מנהג ידוע להתענות מקצת ימים בשנה ואירע בהם סעודת מצווה שמותר להפסיק תעניתו ואף התרה אינו צריך משום דאדעתא דהכי לא נדר, והכי נמי אדעתא דהכי לא קבלו". הנה מוכח שכבר בזמנו (נפטר תני"ח) נהי שנהגו לקבל שבת בשקיעה, מ"מ להוציא שבת - הוציאו כר"ת. דאילו המנהג היה גם בצאת השבת להקל כהגאונים, הי"א דימה הפ"ח את קבלתם שבת מוקדם לנדר? הלא הם נוהגים כהגאונים אף להקל במוצ"ש, ונמצאו מחויבים לקבל שבת בשקיעה. וזה דבר פשוט אין בו ספק.

ואי אפשר היה לי לחטט אחרי הרב המחבר ולברוק כל ספר וש"ת שהביא, כי עשה עבודה מרובה, והכל מוקירים לו טובה. רק אציין כאן עוד את מה שכתב על מנהג מצרים (פרק מה אור ז). שצין את מחלוקת הרדב"ז (שהכריע כר"ת) ומהר"ם אלשקר (כהגאונים). ובדור שלאחריהם הכריע המהריק"ש כשיטת הגאונים. ע"כ. והנה המעיין בדבריהם יחזה כי מהר"ם אלשקר כלל לא מציין שהמנהג כדבריו. אלא רק פוסק שתינוק הנוול בערב שבת אחר שקיעה בזמן ביה"ש דהגאונים, ידחו מילתו ליום ראשון, ולא יזה נימול ביום שישי כסברת ר"ת. והרי זה רק לחומרא. ומנליה להמחבר כי פסק כהגאונים אף לקולא? ואדרבה, דווקא הרדב"ז ציין שהמנהג כדבריו, שכן כתב (ח"ד סי רפב): "ומעשים בכל יום שאנו מליץ מי שנולד סמוך לבין השמשות ביום שמיני לבקר אע"ג דאין לו אלא ששה ימים וחצי..." וכוונתו שם לביה"ש דר"ת כפי שהרבה להוכיח באותה תשובה כר"ת. ואף מהריק"ש בערך לחם (סי' רס-רסא) לא כתב כי אם להחמיר לגבי תחילת הזמן של ביה"ש שיהא מהשקיעה, כהגאונים. אך לא כתב להקל לסיים את ביה"ש אחר עבור ג' רבעי מיל מהשקיעה, אלא כתב: "עד צאת ג' כוכבים בינוניים". ומסתבר יותר דס"ל לחוש לחומרא לשתי השיטות. שכן מיד אח"כ ביאר המהריק"ש את הזמן ג' מיל ורבע שכתב השו"ע, שהוא שיעור נ"ח דק' וחצי. ומה צורך לו לבאר זאת אם פוסק כהגאונים לגמרי? [שהרי בערך לחם דרכו לקצר מאוד, ולמה יבאר דבר שאינו נהוג כלל למעשה?]. ועוד, שעצם חשבון "נ"ח דק' וחצי" הוא ע"פ חשבון י"ח דק' למיל, והיינו ע"פ שיטת התה"ד שבטניה על ר"ת [אשר העתיקה השו"ע בס'י תנט, כפי שכתב כאן המהריק"ש להדיא]. ותו לא מיד.

42 אומנם מסתבר היה לומר שבזמן הגאונים רב שרירא ובנו רב האי, וכן רב ניסים, אכן נהגו כוותיהו. אם כי הסתברות זו נכונה רק במקומות מושבותם (פומבדיתא שבבבל וקירואן שבתוניסיה). ואין הכרח כי פשוט מנהג זה אצל כלל ישראל. כפי שהעד העיד בנו הרמב"ם ח"ל בהקדמתו לחיבורו הגדול: "נמצא רבינא ורב אשי וחבריהם, סוף גדולי חכמי ישראל המעתיקים תורה שבעל פה. ושגורו גזירות והתקינו התקנות והנהיגו מנהגות ופשטה גזירתם ותקנתם ומנהגותם בכל ישראל בכל מקומות מושבותם. ואחר בית דין של רב אשי שחבר הגמרא וגמרו בימי בנו, נתפזרו ישראל בכל הארצות פיזור יתר והגיעו לקצוות ואיים הרחוקים, ורבתה

בסמוך, אלא שמתאמצים לדחות⁴³.

כיצד השתנה המנהג

והואיל בהשערות עסקינן, יותר נראה כי כך צריך לומר: המנהג הקדום בכל פזורות ישראל היה כשיטת ר"ת בין להקל ובין להחמיר, אלא שבעקבות גילוי תשובת הגאונים בידי מהר"ם אלשקר החל מנהג זה להתערער. ותחילה החלו להחמיר לקבל שבת מן השקיעה הנראית לעיננו, בין אם מפני שיטת הגאונים, ובין מפני שחפצו להוסיף מהחול על הקודש [כפי שפסק השו"ע בסי' רסא]. עד שהגיע בעל המנחת כהן (בשנת תכ"ח) וחדש כי אף בזמן צאת הכוכבים לדעת ר"ת יש הבדלים בין אופקי המדינות. ולפיכך אין הכרח להמתין שיעור ד' מיל בכל מקום. אלא בכל מדינה יסתיים יומה לפי אופקה וצאת ג' כוכבים בינוניים בתחומה. ומפני כך החלו אף להקל. אך הואיל וסברו כי הם מקילים על פי שיטת ר"ת לא עלה בדעתם להקל כהגאונים להוציא שבת כרבע שעה אחר שקיעה, וכן למול בשבת תינוק שנולד בע"ש אחר כרבע שעה מהשקיעה. כי אם המתינו כשעה או כשני שלישי שעה או כמחצית השעה ואז הדליקו הנר. אומנם הואיל ותלוי

קטטה בעולם ונשתבשו הדרכים בגייסות ונתמעט תלמוד תורה, ולא נכנסו ישראל ללמוד בישיבותיהם אלפים ורבבות כמו שהיו מקודם אלא מתקצצים יחידים ושרידים אשר ה' קורא בכל עיר ועיר ובכל מדינה ומדינה ועוסקין בתורה ומבינים בחיבורי החכמים כולם ויודעים מהם דרך המשפט היאך הוא. וכל בית דין שעמד אחר הגמרא בכל מדינה ומדינה וגור או התקין או הנהיג לבני מדינתו או לבני מדינות רבות לא פשטו מעשיו בכל ישראל מפני רחוק מושבותיהם ושבוש הדרכים. והיות בית דין של אותה המדינה יחידים ובית דין הגדול של שבעים ואחד בטל מכמה שנים קודם חיבור הגמרא. לפיכך אין כופין אנשי מדינה זו לנהוג כמנהג מדינה האחרת. ואין אומרים לבית דין זה לגזור גזירה שגורה בית דין אחר במדינתו. וכן אם למד אחד מהגאונים שדרך המשפט כך הוא ונתבאר לבית דין אחר שעמד אחריו שאין זה דרך המשפט הכתוב בגמרא, אין שומעין לראשון אלא למי שהדעת נוטה לדבריו בין ראשון בין אחרון. עכ"ל. אולם אפילו זה אינו ברור אחר שרס"ג דס"ל כר"ת היה אף הוא מייבש בכל עד שנתמנה לגאון סורא.

43 ועיין בתשובותיו של רבי יוסף ששפורטש, חכם ודיין במלכות תלמסאן (אלג'יר), בתקופת הרשב"ש בן הרשב"ץ. (יצא לאור מכתבייד בשנת תשנ"ה, בהוצאת אוניברסיטת תל-אביב), ובתשובה מס' 32 כתב: "ואחר שיש מחלוקת רבות בזמן זה של בין השמשות... אמרינן דאולי לחומרא באיסור שבת דלא נייתי לידא איסור סקילה או כרת, ודחינן למילה. כדפרישנא לעיל". ואם אין בו איסור מיתה ואינו בין השמשות דר' יוסי ואין שני כוכבים נראין ולא אף אחת דאמרין בפרק במה מדליקין שהוא ודאי יום ... והוא בין השמשות דר' יהודה דפרישו בפסחים שהוא מהלך ד' מילין, ואף אם יהיה שלשת רבעי מיל - בזה לנו שהוא ודאי יום שהרי אנחנו נוהגין להדליק ערב שבת אחר שתשקע החמה תחת הכיפה ומונהגן של ישראל תורה היא". הרי לפניך שנהגו כשיטת ר"ת במדינת אלג'יר שהיא מאזור קווי הרוחב של ארץ ישראל. אומנם הרב מחבר הספר הזמ"ב עמד על כך בקובץ "נור התורה" [אב תשס"ח] וביאר שאין זה מחמת דס"ל כר"ת. אך אני במקומי עומד, כי נהי שמתאמצים לדחות את כל הראיות שנהגו בזמנם כר"ת, מ"מ יש הוכחות לכך, אלא שמתאמצים לדחות. אך לעומת זאת אין שום הוכחה שנהגו כהגאונים. והכל השערות בעלמא. ודל"ב.

הדבר באופן המדינות, ניכר הדבר כי ככל שהמקום מתקרב יותר ויותר לקו המשווה, כך הקלו יותר להוציא שבת מוקדם. ומכאן כבר הייתה הדרך קצרה לנהוג כהגאונים לגמרי, ולהקל על כל פנים במילת תינוק שנוולד בליל שבת. וכן עשו. [עוד שלאחרונה אפי' קמו מכחישי שיטת ר"ת, אשר עוד חפצים לומר כי מעולם לא הייתה כזו שיטה, והעלימו עין מכל דברי האחרונים].

והוראה זו להקל במילה, לא מצאנוה עתיקת יומין, כי אם מלפני כמאתיים שנה [סביבות שנת ת"ר].

ובארצות הצפוניות ממש עד לפני כשבעים שנה לא זו המנהג משיטת ר"ת. ורק מזמן זה ואילך החלו להחמיר בע"ש כדעת הגאונים.

המנהג הקדום בארץ ישראל

ולענ"ד נראה ברור כי המנהג בארץ ישראל כמו בכל המקומות אכן היה כדעת ר"ת (לפחות מתקופת הראשונים ואילך), שהרי המנהג מקדמת דנא הוא למנות שעות זמניות מעלות השחר ועד צאת הכוכבים כדברי תרומת הדשן ושאר (כפי שכתב החיד"א בחיים שאל ח"ב סי' לח). והואיל ואין לחשבון זה קיום אמיתי בחצות היום אלא אם כן נחשב את היום עד צאת הכוכבים דר"ת (עיין לקמן הע' 70), נמצא שעד אז זהו יום לכל דבר. רק אח"כ כאשר שונה המנהג לעניין צאת הכוכבים כדברי הגאונים נותר חישוב זמני היום על כנו מעלות השחר ועד צאת הכוכבים, רק תחת זמן ר"ת בא זמן צאת הכוכבים דהגאונים. וכבר העיר על זה מהר"י פראג'י (סי' מז ד"ה והנה מר) כי חשבון זה - החדש- מוטעה, דחצות לא יצא כשהחמה בראש כל אדם (וע"ע לקמן בדחיית טענה יא).

וכן יש ללמוד מהמנהג בהדלקת נר חנוכה אשר מן פסק שזמנה בסוף שקיעה וכוונתו לצאת הכוכבים דר"ת, והאידנא נהגו בצאת הכוכבים דהגאונים, ולכאורה הוא דלא כמאן. דבגמרא איתא: "מצוותה משתשקע החמה" ואי לשיטת הגאונים הרי זה מתפרש ממש בשקיעה הנראית לעינינו, כי לדבריהם אין מכנים את צאת הכוכבים בשם שקיעת החמה, (לפי שאין הם זקוקים להגדרת "תחילת שקיעה או סוף שקיעה"). ואי כר"ת - הרי זה או בתחילת השקיעה השנייה (כדעת הר"ן והרשב"א) או בסופה דהיינו בצאת הכוכבים שהוא סוף ד' מיל (כדעת ר"ת עצמו בספר הישר, והרא"ש והטור והשו"ע). אך אין דעה הסוברת כמנהגנו⁴⁴. ופשוט שתחילה נהגו

44 אומנם בביאור הגר"א בסי' רסו ס"ק יז כתב דהפוסקים שנה חנוכה הוא מזמן צאת הכוכבים סוברים כן

בצאת הכוכבים דר"ת, ורק אחר שהשתנה המנהג להיות כהגאונים, 'תירגמו' את זמן צאת הכוכבים דר"ת לזמן צאת הכוכבים דהגאונים. אך כאמור אין לכך מקור. רצע"ג.

וכמו כן יש ללמוד מכך שהמנהג לגבי זמן הילוך מיל מפורסם ל-18 דק', וכך הוא המנהג רבות בשנים. [והיינו בזמן חימוץ המצה, ולעיקר שיעור זמן מליחה, וכן לשיעור פרסה = 72 דק' לעניין לחזור אחר מים לתפילה, ולעוד עניינים] והוא על פי חישוב מעלות השחר ועד צאת הכוכבים דר"ת⁴⁵. דאילו לחשבון מהנץ ועד השקיעה יוצא המיל 22.5 דק' (720 דקות לחלק ל-32 מיל). וכן מעלות השחר ועד צאת הכוכבים דהגאונים יוצא המיל 19.6 דק' (720 דק' לחלק ל-36.6 מיל).

ויש להוסיף וללמוד כן מהמנהג הפשוט להתחיל לאכול סעודה שלישית בשבת עם השקיעה, ומצאנו לגדולי ישראל שנהגו להתחיל אף בביה"ש (ש"ת מנחת אלעזר ח"א סי' לג), ואם כשיטת הגאונים, הרי אסור להתחיל בסעודה כרבע שעה קודם השקיעה משום חצי שעה הסמוכה לזמן קריאת שמע ותפילה והבדלה. (ואם עבר והתחיל - פוסק בהגיע החשכה ומבדיל (מ"ב סי' רצט ס"ק ג, בא"ח ויצא יח). אלא וודאי שלא פקפקו בזה הקדמונים משום שזמן מצוות אלו מגיע רק כעבור שעה וחומש כדעת ר"ת ושו"ע, ולפיכך אין כל חשש להתחיל בסעודה עם השקיעה, שהרי אין

כשיטת ר' יוסי, ולחומרא. וס"ל שהבירייתא ששנתה: "מצוותה משתשקע החמה" דעת ר' יהודה היא, אך ר' יוסי חולק עליה, שהרי בין השמשות דיליה מתחיל בסוף בין השמשות של ר' יהודה. אך דברי הגר"א צע"ג, דהכא החומרא היא לחשוש לדברי ר' יהודה ולהדליק מוקדם יותר. וחכם אחד תירץ דמייירי שנותן שמן בנר כשיעור חצי שעה בלבד, וא"כ אם נחשוש לר' יהודה ונדליק מוקדם יותר, הרי שלא נצא ידי דעת ר' יוסי, שהרי הנר יכבה בטרם יושלם זמן חצי שעה מצאת הכוכבים. משא"כ אילו נעשה כר' יוסי ונדליק בצאת הכוכבים, הרי שנצא גם ידי דעת ר' יהודה, שהרי קי"ל "דאי לא אדליק - מודליק" כלומר כל שהדליק בתוך חצי שעה לתחילת הזמן, על אף שלא הדליק בתחילתו ממש - יצא. עכ"ד. ואמינא ליה אנא, דא"כ היה לפוסקים להחמיר ולהצריך להדליק מהשקיעה ועד שיעור חצי שעה אחר צאת הכוכבים, ונלשם כך ליתן שמן בשיעור ג' רבעי שעה, שהרי קי"ל להחמיר כר' יהודה וכו'. יוסי. והא לא אשכחן שהחמירו בכך. ועוד, דלא ייתכן לומר שר' יוסי יפלוג על ר' יהודה גם בסוף זמן ההדלקה [נהיינו חצי שעה מהשקיעה] ויסבור כי בעינן חצי שעה מצאת הכוכבים. שהרי סוף זמן ההדלקה הוא כשתכלה רגל מן השוק. וזמן זה קרוב הוא על פי כמות החשיכה, ואינו תלוי כלל במחלוקת ר' יהודה ור' יוסי בזמן ביה"ש. ונמצא שגם לר' יוסי סוף זמן ההדלקה הוא כחצי שעה אחר השקיעה. והדרא קושיא לדוכתא שהיה ראוי להחמיר ולהדליק מהשקיעה למשך חצי שעה. רצע"ג. ונהיין דבין הפוסקים אין חילוק בזה, ואף הפוסקים שזמן ההדלקה הוא מצאת הכוכבים כתבו שידליק עד חצי שעה מצאת הכוכבים, ולא רק עד רבע שעה, היינו לפי שאין הם מפרשים כהגר"א, אלא ס"ל שהשקיעה שנאמרה בבירייתא היא צאת הכוכבים, וממילא כלה הרגל מן השוק חצי שעה לאחר מכן. וזה פשוט מאד].

45 אומנם לפי מה שביאר הגר"א בשנות אליהו לברכות יש לומר דהיינו על פי פ"י אחר בגמרא. אך לא הכרנו פ"י זה עד שהאיר זאת הגר"א, ואעפ"כ נהגו בהילוך מיל 18 דק'.

זה תוך חצי שעה לצאת הכוכבים⁴⁶.

והמנהג הרווח באר"י בדרך חישוב מניין ימי המילה מוכיח אף הוא כר"ת. כמבואר בהערה 73.

ועל אף שמהרל"ח (רבה של ירושלים, נפטר בשנת ש"ה) כתב בדעת הרמב"ם כהגאונים, מסתבר שלא נהגו כן בירושלים עד מאתיים שנה אחריו (בזמן הבתי כהונה והגט מקושר), שהרי לא הביא המהרל"ח סיוע לדבריו מן המנהג⁴⁷. ואדרבה תלמידו ורבה של ירושלים אחריו מה"ר שלמה סירילאו (מפרש הירושלמי הקדום ביותר) כתב בביאורו לירושלמי כר"ת⁴⁸. וכן מוכח מדברי הפרי חדש (רבה של ירושלים כמאה וחמישים שנה אחריו) שהמנהג בירושלים כר"ת ללא צל ספק⁴⁹.

ועיין עוד לקמן בדחיית טענות ג'.

ואף בזמן הזה לא פשט המנהג לגמרי כהגאונים במוצ"ש, שהרי המנהג הוא להמתין מלעשות מלאכה עד כ-35 דקות אחר השקיעה, ולא כשליש שעה, אלמא חיישינן לחומרא שיראו ממש ג' כוכבים בינונים⁴⁹. ואע"פ שההוראה למול תינוק בשבת אם נולד 20-35 דקות אחר השקיעה בליל שבת, מ"מ שפיר אפשר לומר

46 עיין מה שנדחק בזה הגר"ח נאה בקצה"ש (סי' צד בבד"ה ש"ס ק"ו) ליישב את המנהג. וכן העיר בזה הגרש"ז אוירבך בשש"כ (ח"ב פרק נ"ו הע' ב) והניח בצ"ע. ולאור מה שכתבנו הרי זה מבואר בפשיטות. ורק זאת אעיר על אחד הטעמים שכתב הקצה"ש (המבריק ביותר לטעמי) ח"ל: שלא חששו שמא ימשך כל הלילה בסעודה ג', שהרי יצטרך להדליק הנרות בבית שלא ישב בחושך, והוא מוכרח להפסיק סעודתו ולהבדיל בתפילה או לומר עכ"פ ברוך המבדיל וכו', וממילא יכור שהגיע זמן קר"ש ותפילה וכו' עכ"ל. וכל זה מתאים מאוד לשיטת ר"ת שאז אכן שוררת אפילה מוחלטת. מה שאין כן לשיטת הגאונים הרי עוד שורר אור זמן רב אחר שהגיע זמן קר"ש והבדלה. ודו"ק.

47 וכן תלמידו המובהק ר' יששכר בן מרדכי אבן סוסאן (אשר נולד בפאס שבמרוקו, בצעירותו עלה לצפת ולאחר מכן עלה לירושלים, בה היה מתלמידיו של ר' לוי בן חביב, בשנת רח"ץ שב לצפת, בה ישב כמה עשרות שנים ועמד בראש הנהגת קהילת המערבים שם), אשר חיבר את הספר החשוב בענייני לוחות שנים ועיבור "תיקון יששכר", בו הוא מרבה לדקדק גם במנהגי הקהילות השונות בא"י, שכן "מנהג ישראל תורה הוא", לא הזכיר שמץ מנהג של מנהג שונה בעניין זה [ואי אפשר "להאשימו" לא בחוסר ידיעת המנהג, ולא בחסרון חוכמת הכוכבים].

48 כ"כ בפירושו להירושלמי בריש פ"ק דברכות, גבי הא דאמר "איתא חמי משעה שהכוהנים נכנסים וכו' שעה ותרת ליליא", גריס התם "שעה ותרת עישורי", ומפרש, דכוונתו דיש שעה ותרת עישורי שעה [דהיינו שעה וחומש שעה] משקיעה עד צה"כ עיי"ש, וכן מבאר התם הסוגיא "דר"ח חביריהן דרבנן בעי כמה דאת אמר בערבית נראו ג' כוכבים וכו' ארי"ה נלפינא מוד"א וכו' שרי מלכא עייל - לא אמרין דעייל עד דעייל" ומפרשו כשיטת ר"ת דלא הוי לילה עד סוף שקיעה עיי"ש [אורות חיים פ"ט].

49 ואי משום המתנה לכוכבים "קטנים" (שוע"ס רצב ב), הלא אין זה נצרך אלא מחשש חוסר בקיאות מהם הכוכבים הבינונים, אך כיום שיש בידיו שעונים מדויקים א"צ לחשוש לספק. וכמו כן אי משום תוספת שבת, הלא די בזמן מועט כשתי דקות אחר צאת ג' כוכבים בינוניים (עיין במ"ב בסי' רסא ס"ק כג, ובסי' רצב ס"ק ד).

שאינן כאן מנהג שהתפשט לקולא כהגאונים, אלא הוראה היא⁵⁰ ולא מנהג⁵¹. בר מן דין כיום אנו עדים לתופעה ההולכת ומתרחבת ולמנהג ההולך ומתפשט להחמיר במוצאי שבת כדעת ר"ת⁵².

מדוע כיום אין נוהגים כדעת רבנו תם שנפסקה בשולחן ערוך

הנה מה שאין אנו נוהגים כדעת השו"ע בזה, שפסק כדברי ר"ת, נאמרו כמה תירוצים, אומנם לכל תירוץ ישנה גם דחייה. והנני לפורטם אחת לאחת:

א. יש אומרים כי מרן חזר בו בהלכות מילה שכתב בחלק יו"ד (סי' רסו סע' ט) וז"ל: כתב בעל העיטור מספקא לן הלכה כדברי מי, הלכך אי איתיליד ינוקא משתשקע החמה ספק הוא, עד דשלים בין השמשות דרבי יוסי, ונימול לעשרה. ואי איתיליד במוצאי שבת משתשקע החמה, עבדינן לחומרא כדרכה⁵³ עכ"ל. ומשמעות המילים 'משתשקע החמה' היינו כהגאונים (וכ"כ טענה זו הרב בית דוד, והגר"ז בסידורו, והעתיקם כמה אחרונים⁵⁴).

50 עיין לדוגמא בשו"ת שבט הלוי (ח"ד סימן קלד) וז"ל: והדרך המובחר, לחוש בין לחומרת הגאונים בין לחומרת ר"ת. חומרת הגאונים - בתחלת הזמן של שקיעת הורחה במוצאי שבת, שכבר נקרא ספק בין השמשות למול רק ביום א', ולחומרת ר"ת - בסוף עד ד' מיל מתחילת השקיעה בערב שבת, שלא למול בשבת רק בנדון זה ביום א', דעדין אינו ודאי לילה. איברא, למאן דעושה מלאכה במוצאי שבת אחרי ציה"כ דגאונים, א"כ נקט זמן זה לדאי לילה, א"כ אם לאידיה נולד בערב שבת בזמן זה, דלגאונים הוא כבר לילה ולר"ת עדין יום, בזה אי אפשר להורות לו שלא יהי' נימול בשבת, דתרתני דסתרני הוא. ומוהל שירא לנפשו ושומר גם חומרת ר"ת, פשיטא דאסור לו למול ילד כנ"ל בשבת, דלדידיה נולד בערב שבת. עכ"ל.

51 רצוני לומר, שיש לצדד כי המנהג להקל אף בארץ ישראל נסמך על דעת ר"ת, רק שהוא לפי הכרעת המנחת כהן, דס"ל לפסוק כר"ת אלא אם כן ברור שיצאו ג' כוכבים בינוניים, דאז גם ר"ת יודה שאי אפשר להכחיש את המציאות. [נהב"ד בביאור הלכה הראשון בסי' רצג]. אם כי כבר הפליאו על שיטתו זו רבים מהאחרונים, כי לפי דבריו לא יהיה קיום לזמן ר"ת - ד' מילין - ברוב פוזרות ישראל. והגם שכבר כתבנו שהמנחת כהן עצמו סובר שבארץ ישראל עצמה אין להקל עד עבור שיעור ד' מיל, על כל פנים הואיל ויש הטועים בכך (עיין בפניני הלכה המורחב שבת עמ' 63) - למאי דטעו מקיימים הם במנהגם את שיטת ר"ת, בעצם זה שאינם מוציאים שבת אחר ג' רבעי מיל כהגאונים.

52 ועל אף שמתפללים ערבית בזמן צאת השבת המפורסם בלוחות, ואפי' מברילים על הכוס, מקפידים להימנע לפחות מאיסורי תורה עד צאת הכוכבים דר"ת. ולפיכך אי אפשר להוכיח מה נוהגים העולם במוצאי שבת, שהרי תפילת ערבית אינה ראייה. ואולי אפי' מה שמלים בשבת וולד שנוול בליל שבת אחר צאת הכוכבים דהגאונים אינו ראייה אחר שגם נמצאו פוסקים המחמירים כר"ת ואעפ"כ סומכים על ספקי ספקות שכתבו בזה האחרונים להתיר למול בשבת ע"י אחר.

53 יש מהאחרונים שכתבו שהכוונה ליו"ד סימן רסב (סע' ה), שכתב השו"ע: "אם נולד כשהיו נראים ברקיע כוכבים קטנים מאוד, יש לסמוך על הכוכבים לספק למול למחרת כיון שלא היה לא שבת ולא יו"ט. ואעפ"י שהיה הרקיע מזהיר כעין אורה של יום" (הגר"א נבנצאל בהגהות למ"ב סי' רסא).

וגם זאת תידחה כפי הדחייה האמורה, שהרי מקור הלכה זו מדברי המרדכי הובאה. ואיהו פסק כר"ת.

אך מלבד שאין כאן שום משמעות המצדיקה את דברי הגאונים, שהרי לדברי ר"ת זה מתפרש כשקיעה השנייה. מלבד זאת, גם אין זה נכון לפרש כך, וכפי שהוכיחו האחרונים. כי מקור דברי מרן בהלכות מילה הוא בעל העיטור, והרי הוא עצמו סובר כדברי ר"ת. ודבר זה אינו צריך לפנים, אלא שבזמן הרבנים הגאונים הנ"ל טרם הודפס ספר העיטור, ולא ידעו שס"ל כר"ת (עיין במנחת כהן מאמר ב פ"א, עיין שו"ת יביע אומר ח"ז סי' מא אות ג. ובאורות חיים פ"ט).

ב. וי"א מפני שדעת ר"ת היא דעת יחיד, ורוב הפוסקים חולקים עליו. ומרן לא ראה את דבריהם (וכ"כ הרב בית דוד, הבתי כהונה, הגר"ז בסידורו, העתיקו גם הגר"ח נאה, הר"מ טוקצינסקי, והציץ אליעזר).

אולם כבר דחה זאת החיד"א (מחז"ב סי' רסא בקונטרס אחרון אות ב) "דמרן הן כל יקר ראתה עינו רוב דברי הראשונים וחזינן דפסק כר"ת... וגם ליכא למימר דגמרו רוב הראשונים דלא כר"ת ושגבו ממנו דבריהם". ולאור מה שכתבנו בחלק ההלכה בשם האחרונים המאספים כארבעים ראשונים ולמעלה ממאה וחמישים אחרונים אשר פוסקים כר"ת (הגם כי יש לדון במקצתם), נמצא כי טענה זו מופרכת היא.

ג. יש מתרצים מפני שהמנהג הקדום בארץ ישראל, טרם הופיע השו"ע, היה כדברי הגאונים. וידוע כי מרן השו"ע לא בא לבטל מנהגים (נחפה בכסף ח"א, הר"א צורוג'ון, הרב יום-טוב אליקים, וכן שגור בפי העולם).

אך אמרו זאת כמתנבאים מפי הגבורה⁵⁴, וכבר דחה החיד"א דבריהם (שם) וכתב שלא נתפשט המנהג הזה בימיו של מרן⁵⁵. ובאמת שאין השערתם מסתברת כלל, היאך אפשר להעלות על הדעת שמרן הקדוש לא יזכיר ולו ברמז למנהג זה, אשר לדעתו הוא מנהג מחייב בליל שבת, והעושה בו מלאכה מתחייב כרת וסקילה. ויניח מכשול להמעין בספרו להתיר זאת בלי

54 ונראה בלבבי להסביר פנים להשערה זו, כי אם אכן היה המנהג הקדמון כר"ת, היאך ייתכן שהחלו לפתע להקל במוצ"ש כדעת הגאונים? הרי קי"ל שאין לשנות מנהג להחמיר שנהגו בו על פי דעת פוסק אחד [עיין תשובת מהרש"ם חלק י"ד סי' מ. והפ"ח מסייג זאת]. אומנם לפי מה ששיערו לעיל כיצד התפשט המנהג להקל ע"פ שיטת המנחת כהן, אתי שפיר לומר שאכן המנהג היה כר"ת.

55 ומה שכתב עוד: "ואולי דגם מרן ידע דמנהג העולם דלא כר"ת, ולרוב קדושתו בהיות הדבר נוגע לגופי תורה לא רצה לומר סוגיא דעלמא היבא אזלא, ופסק כר"ת, ואין להאריך" עכ"ל. כבר תמזו על כך רבים מהאחרונים, דמרב קדושתו היה למרן להחמיר בערב שבת כמנהג ולא לפסוק להקל. עיין אורות חיים (פ"י) וביביע אומר (ח"ב סי' כא).

שום חולק⁵⁶. והלא מרן הב"י בעצמו מתמרמר תדיר על סגנון כתיבה כזה של פוסקים⁵⁷ נומי שיתעקש לומר שאין זו הוכחה, מדוייל ידיה משתלים, שהרי לפי"ז תהיה הוכחה ניצחת כי אין לחוש למנהג כהגאונים, ויש לקבוע הלכה כר"ת. כפי שעשה מרן הקדוש, שהתעלם מהמנהג שבימיו והכריע להקל בערב שבת כר"ת. ואין ראוי לדון בזה כלל.

וגם יש להביא ראיה כי בזמן מרן נהגו כר"ת. שהרי כתב הב"י (סי' תפט) על תשובת הרשב"א ש"המדקדקים אינם סופרים העומר עד צאת הכוכבים, וכן ראוי לעשות", כתב הב"י: "וכך הוא מנהג העולם". והואיל ואין לנו "צאת הכוכבים" בדברי הב"י מלבד זה של ר"ת⁵⁸, ע"כ שהעולם נוהגים כר"ת, אחרת היה המנהג הוכחה להיפך, דשרי לספור בבין השמשות, ואולי אפי' מפלג המנחה⁵⁹.

וכמו כן יש להוכיח מדברי הפרי חדש (רב דירושלים. נפטר כמאה ועשרים שנה אחר הב"י) בקונטרס דבי שמישי, דאף על גב שבזמנו נהגו לקבל שבת כבר

56 ואף שיש מנהגים נוספים שמרן הב"י לא הזכיר, כגון כתב סת"ם ספרדי המכונה "ועליש". התם שאני, שאין הדבר הלכתי בין הכתב הספרדי לכתב האשכנזי, המכונה "כתב בית יוסף". כפי שכתב הנודע ביהודה (סי' פ). מזה שאין כן כאן דהוי חשש חיוב כרת - רחמנא ליצולן מהאי דעתא.

57 עיין לדוגמא בבית יוסף (חלק יו"ד סי' קצד סע' א) וז"ל: "והאגור (סי' אלף שעג) העתיק כל לשון רבינו, מ"והאידנא כל היולדות חשובות וילדות בזוב" וכו' עד "והרא"ש כתב כסברא הראשונה". ויש לתמוה עליו, שמאחר שיש בלשון זה כמה דברים שאינם אלא לכוועלים על דם טוהר, והוא עצמו כתב (סו"ס אלף שעד) שלא ראה מעולם מי שנהג לבעול בדם טוהר, לא היה לו לכתוב לשון זה סתם לתת מכשול לפני המעיין בספרו להתיר את האסור". וכן ע"ע בב"י (יו"ד בסוף סי' רא) וז"ל: "ונמאחר שכל הגדולים האלו שמפיהם אנו חיים הסכימו לפסול, מי הוא אשר יקל ראש כנגדם להתיר? לכן יש לתמוה ולהפליא הפלא ופלא על האגור (סי' אלף תו) שכתב דין זה להיתר בשם המרדכי והרוקח ולא כתב חולק בדבר, ונתן אבן נגף וצור מכשול לפני המעינים בספרו להתיר את האסור, בחשבם שדין זה מוסכם להיתר".

58 עיין בב"י (יו"ד סי' קצו), שכתב שיש שני זמני 'בין השמשות': בין השמשות סתם, שתחילתו כשעה אחר השקיעה. ויש בין השמשות דר"ת, דהיינו משקיעה ראשונה עד שקיעה שנייה דלר"ת הוא יום (דכמו שיש לר"ת שתי שקיעות, יש לו גם שני בין השמשות). אך מ"מ אין לו לר"ת ולא לשו"ע שני זמנים של צאת הכוכבים. ודאיתנן עלה מיהת, יש ליישב לשון זו של הב"י שתמוה עליה מקצת האחרונים, ולהביא לה ראיה מהתלמוד (ב"ק לב.). "ומודה אסי' [שאם רץ והיקן] בערב שבת בין השמשות שהוא פטור, מפני שרץ ברשות" ופירש הנימוקי יוסף: "לצורך מצוה - דבעי למזבן צרכי שבת". נמצא איפוא, שפעמים לשון "בין השמשות" מורה על זמן של יום וודאי. ואם כר"ת, הרי זה מבואר היטב. ועוד ראיה כהאי גוונא (כ"מ מב.). "אמר שמואל כספים אין להם שמירה אלא בקרקע. אמר רבא ומודי שמואל בערב שבת בין השמשות, דלא אטרחוהו רבנן". וע"ש ברא"ש (סי' כא) ובמרדכי (סי' רפ). ודו"ק.

59 כדעת מקצת מהראשונים. עיין בפסקי התוס' (מנחות, פרק ר' ישמעאל סי' קצב), ובספר המנהגות לרא"ש מלונל, וכ"כ בדרשות מהר"ח (עמ' 81), בלקט יושר ח"א עמ' 97, ועוד.

מהשקיעה, מ"מ לא הוציאו שבת עד זמן צאת הכוכבים דר"ת⁶⁰.

וגם לו יחבינא להו כל טענותיהו, הרי לשון מרן בהקדמתו לב"י היא: "ואם בקצת ארצות נהגו איסור בקצת דברים, אע"פ שאנו נכריע בהפך, יחזיקו במנהגם, כי כבר קיבלו עליהם דברי החכם האוסר ואסור להם לנהוג היתר"⁶¹, כדאיתא בפרק מקום שנהגו (פסחים נא.). "משמע באופן מובהק כי דיוקא לאיסור צריכים להחזיק מנהגם ולא להיתר"⁶², ואילו הכא הרי נוהגים להיתר

60 שכן כתב בקונטרס: "ועוד אני מורה ובא להקל יותר מספר מנחת כהן... שאם שכחו או נאנסו בע"ש ולא מלו את התינוק קודם שקיעת החמה אע"פ שנהגו לקבל שבת מן השקיעה ואילך, מנהג הוא מתורת נדר, ואדעתא דהכי לא קבלו, ודמי למי שיש לו מנהג ידוע להתענות מקצת ימים בשנה ואירע בהם סעודת מצווה שמותר להפסיק תעניתו ואף התרה אינו צריך משום דאדעתא דהכי לא נדר, והכי נמי אדעתא דהכי לא קבלו". הנה מוכח שכבר בזמנו (נפטר בתנ"ח) נהי שנהגו לקבל שבת בשקיעה, מ"מ להוציא שבת - הוציאו כר"ת. דאילו המנהג היה גם בצאת השבת להקל כהגאונים, היאך דימה הפר"ח את קבלתם שבת מוקדם לנדר? הלא הם נוהגים כהגאונים אף להקל במוצ"ש, ונמצאו מחויבים לקבל שבת בשקיעה. וזה דבר פשוט אין בו ספק. וכבר עלה בלבי לדחות זאת, על פי מה שכתב הפרי חדש במנהגי איסור (תצו אות ב) דמנהג של איסור בדבר שיש בו מחלוקת, אשר נהגו הקהל כדעת האוסר, נהי שאי אפשר להם להיתר אפי' ע"י שאלה לחכם, מ"מ אם יש שם עליהם רב, יכול רב המקום להורות קולא בדבר, שהרי הוא סובר כאיך המתיר, ונמצא המנהג שהוקבע כדעת האוסר - מנהג בטעות, דא"צ לו אפי' התרת חכם. וא"כ הכא נמי הפרי חדש שהוא גברא רבה ורב המקום בעי לבטל המנהג שהוקבע כהגאונים ולקבוע הלכה כר"ת. אלא שאחרי שובי ניהמתי, כי לא ייתכן לומר כן, שהרי אין במשמעות דברי הפר"ח שבא לבטל מנהגם לקבל שבת מהשקיעה, כי אם בא לומר שזוהו מנהג של חומרא לסייג וגדר, [שכן הוא בודאי לשיטת ר"ת], אשר יסודו מתורת נדר, ויש לומר בו "אדעתא דהכי לא קבילו" באופן חד פעמי שאינו מצריך אפילו התרה. אך המנהג נותר על כנו. דאם לא כן, היה לו להזהירם ולחייבם להקפיד במוצאי השבת על זמן ר"ת. ולא לתת מכושול לפנייהם שיעשו תרתי דסתרי. ותו לא מידי. ובספר 'מכשירי מילה' (פ"ב אות יח) לר' אליהו שמאע (מחלב בסבוראי, שנת תקנ"ג) ועוד אחרונים העתיקו דברי פר"ח אלו. הרי שאף במקומות מושבותם נהגו כר"ת לפחות לחומרא במוצ"ש.

61 וכ"כ המהרשד"ם בתשובה (חלק י"ד סי' מ), שאין להם היתר אפילו ע"י שאלה לחכם (כהתרת נדרים). אך אין זה מוסכם, ודעת הפר"ח במנהגי איסור שלו (בסי' תצו אות ב) כי זהו דיוקא כשאין להם רב עליהם, אך אם יש רב אזי רב המקום רשאי להורות קולא על פי סברתו, ולבטל כל מנהגי העיר, אף בלא התרה, בין לקולא ובין לחומרא. אומנם כתב כי "זה יתכן בדורנו זה לחד בדרא או לתרי בדרא".

62 וכ"כ בשו"ת שואל ושאל (ח"ב סי' כט) וכ"כ בשו"ת בנימין (סי' טו). ודבריהם עולים בקנה אחד עם דברי הרמב"ם שכתב (שביתת עשור ג, א): "ואין מנהג לבטל דבר האסור, אלא לאסור את המותר". וכ"כ המאירי (ראש השנה טו): אע"פ שאמרו מנהג מבטל הלכה לא אמרו אלא במקום שהלכה מקילה ומנהג מחמיר או שהמנהג מיקל אלא שאין בדבר איסור הא אם היה המנהג בא להקל במקום איסור מיהא אין שומעין לו" ע"ש. אומנם הפתח הדביר (ח"ג סי' רמח ס"ק י) בתחילה דייק כן מהקדמת הבי"י, אך חזר בו מכח מש"כ הבי"י (ביו"ד סי' לו סע' ז, ובסי' לו) דבמקום שנהגו כדברי המתירין ימשיכו במנהגם. וכ"כ בנר מצווה (ח"ב סי' רגב), וכ"כ הרב יו"ט אליקים בתשובה. אולם לענ"ד אין זה כללא, דמש"כ הבי"י בהקדמת ספרו מסתבר שהוא יסוד מוסד לכלל ההלכות, מה שאין כן מה שכתב בהלכות פרטיות, די"ל שהכרעתו בהם להחמיר לא הייתה לו חותמת כל כך, ולפיכך הותיר את המנהג להקל על כנו.

ומ"מ גם לפי דבריהם, הרי כבר כתב הפתח הדביר (סי' רג ס"ק א) שאף שאין לגעור במקלים היפך פסק מרן במקום שנהגו להקל... מ"מ מי שדבריו נשמעים יאמר להם בנחת שמכיון שאנו בני ספרד קבלנו הוראות מרן אין נכון להקל נגד סברתו. ע"ש.

במוצאי שבת.

ד. ויש טוענים (ש"ת בקש שלמה סי' כח, וכ"כ הרה"ג הנאמן בקונטרס ביה"ש שבסוף מ"ב איש מצליח ח"ג) כי מרן כלל לא ידע מקיומה של שיטת הגאונים, לפי שלא ראה את תשובת מהר"ם אלשקר, ולהכי לא יכל לפסוק כוותה הגם שראה כי המנהג שלא כר"ת.

אולם מלבד שזוהי השערה שאינה סבירה כל כך, שהרי מהר"ם אלשקר שגילה את תשובת הגאונים עלה לארץ ישראל ונפטר בירושלים בשנת ש"ב (וי"א שנפטר בצפת אתריה דמרון), והב"י חי בארץ ישראל ונפטר בשנת של"ה, והיאך לא ידע מדבריו? וגם, הרי הב"י נשא ונתן בהלכה עם בנו ה"ר אברהם אלשקר (כמופיע בש"ת בית יוסף סי' ה, ובש"ת אבקת רוכל סי' קיח).

ועוד יש ללמוד שהב"י וודאי ראה את תשובת המהר"ם אלשקר, מכך שהביא מתשובותיו בכמה וכמה מקומות⁶³. ומה שאין התייחסות לדברי הגאונים בבית יוסף, אין זה מוכיח שלא ידע זאת, כי ייתכן שלא החשיב את גילוי התשובה של הגאונים לדבר מהימן⁶⁴. שהרי מי לנו גדול כהגר"א

63 עיין בבית יוסף אבה"ע בסימן קמ"א (סע' מג-מד) שהביא את תשובותיו **שבסימן כב, כד**. וכן בכסף משנה הלכות יסודי התורה (ו, ד) הביא את תשובתו **בסי' נח** (ציין זאת החיד"א בשם הגדולים. ערך הרה"ג משה אלשקר). וכן בהלכות גירושין (ב, ה) הביא את תשובתו **בסי' כא**. וכן מותיב אנפשיה הרה"ג הנאמן מדברי הב"י שם בריש סי' קמג (בד"ה והווי יודע), שרומז הב"י לתשובת המהר"ם אלשקר (**סי' לב**), אלמא שפיר חזי ליה. ומה שכתב שם שש"ת מהר"ם אלשקר נדפס לראשונה בשנת שי"ד אחר שכבר נדפס הבית יוסף חלקי אור"ח יו"ד ואבה"ע, אינו מובן לי, שא"כ מוכח שמרן ראה את תשובותיו בעודם בכתב יד. וזה לא מסתבר כ"כ. ואולי ר"ל שאע"פ שמציין הב"י מתשובותיו יש לומר היינו שראה או שמע על מקצתם, אך לא ראה את כל הקובץ של התשובות. אומנם אפילו הכי יש להעיר כי את הש"ע הדפיס לראשונה בשנת שכ"ד, ועד אז בוודאי היה לו שהות לראות את תשובת המהר"ם המודפסות וליהדר ביה בפסק ההלכה בשו"ע, או בבדק הבית או בכסף משנה [שנדפס ממש באחרית ימיו כמס"כ החיד"א בשם הגדולים].

64 עיין מה שכתב מרן בש"ת בית יוסף (בדיני יבום וחליצה סימן ד) ח"ל: ואין להתבהל ולומר מי הוא זה ואי זה הוא אשר ימלאנו לבר לחלוק על תשובת המורה הגדול הרמב"ם, מי הוא אשר יבא אחרי המלך, כ"ש אנו יתמי דיתמי. כי תשובתו בצרו, לומר שדברי התשובות לפעמים הן נתלות באילן גדול, ואולי שלא אמרו כן מעולם. ולכן כשנראה איוז תשובה בשם אדם גדול שאין הדעת נוחה הימנה, יש לנו רשות לומר שלא אמרה הגדול ההוא מעולם. וככהיא דאמרין בפ"ב דיבמות לאו מר בריה דרבינא חתים עלה. וכבר כתב הרשב"א כיוצא בזה לדחות תשובה שנמצאת בשם גאון שנראה לו שאינה מסכמת להלכה. וכיוצא בזה כתב הר"ן בתשובה בד"ק אשה שהטילה מים בספל ונמצא דם על המים. עכ"ל.

וכה"ג מצאנו בכמה מקומות שדחה הב"י מסברא תשובות שהובאו בשם הגאונים. עיין בב"י (יו"ד סי' סו סע' ז). ועוד לו בסי' כח (ד"ה כתב המרדכי) [אומנם אח"כ גם נסתייע ממחברים נוספים]. וע"ע בחרי"ם סי' קכו (סע' ב). וע"ע בב"י באור"ח סי' רסד ח"ל: והר"ן אחר שכתב לסתור פירוש בני נרבווא, כתב אבל **נמצא בתשובת רב שרירא גאון** (שערי תשובה סי' רלב, רלח) **והר"ף** (ש"ת הרי"ף סי' טז) דגר של שעה אסור להדליק בו... **וכבר הזכיר ה"ר"ש תשובות אלו, ונראה שלא סמך עליהם...** ומיהו מאחר שהרא"ש וכמה גדולים אחרונים התיירו,

שעל אף שסובר כשיטת הגאונים, סבר כך מדעתו הרחבה בלא לציין שכך הגאונים סוברים.

ומה עוד שמהרלב"ח גם כתב (בפירושו לרמב"ם הלכות קידוש החדש ב, ט) בדעת הרי"ף והרמב"ם שביה"ש מתחיל עם השקיעה הנראית לעינינו. ומרן הב"י נשא ונתן עמו רבות בהלכה, ומביא מדבריו ביותר מעשרה מקומות, ולמפורסמות אין צריך ראייה.

ה. ויש המוכיחים מכך שמנהג העם בארץ ישראל להקל במוצאי שבת כהגאונים ובכדי שהות שנים ושלשה מיל מדליקין את הנר בביכ"נ⁶⁵, ומעולם לא מיחו בידם חכמי הדורות, משמע שס"ל שסברת הגאונים עיקר (גינת וורדים. ונדפס בשו"ת מהר"י פראג"י סי' מז).

אך אין האמת כן, שהרי מהר"ח אבולעפייא הזקן (רב דחברון ותלמיד מהרי"ט) הסובר כר"ת, לא מחה בעם מפאת שסבר שלא יועילו דבריו, ויפה שתיקה לחכמים (כעניין מצווה שלא לומר דבר שאינו נשמע, דמוטב שיהו שוגגין ואל יהו מזידין. שבת קמח:). וזהו טעמו של מהר"י פראג"י ורבו שהורו כי אסור למחות בעם⁶⁶ (שו"ת שם סי' מז). הא קמן דחוסר מחאה אינו מבטא הסכמה. וכדאיתא בפסחים (נו:): "אלו ואלו שלא ברצון חכמים... ועל ג' לא מיחו בידם".

ו. ויש אשר טענו כי דברי ר"ת אמורים על פי מציאות מקומו (רומרו וטרויש שבצרפת), ששם זמן הראות הכוכבים מתאים יותר לדבריו. אך לא באופק ארץ ישראל (ספר נברשת, איזהו בין השמשות, הרה"ג הנאמ"ן, וכן שגור בפי העולם).

ודברי תיממה הן, שהרי ר"ת בא לתרץ את דברי התנאים שחיו בארץ ישראל. אך באמת שהאריכות בזה היא אך למותר אחר שכבר הוכחה סברה זו בראיות נמרצות לעיל בחלק 'המציאות'.

ז. עוד יש חכמים אשר נסמכו על ביאור "המנחת כהן" בשיטת ר"ת [שהוא

וגזירה דרבנן הוא, יש לסמוך עליהם. וגם כי דעת הרי"ף בהלכותיו להתיר כמבואר בדברי הרא"ש עליו יש לסמוך יותר מעל התשובה שכתב בשם הרי"ף. וכן עמא דבר עכ"ל.

65 אומנם כך מתואר המנהג ע"י בעל הגינת וורדים (נפטר בשנת תע"ב, מצרים). אולם כבר הוכחנו בהערה מספר 33 מדברי הפרי חדש (שנת ת"ט-תנ"ח. ירושלים) שאי אפשר לומר כן. ולמרא דאתרין (הפר"ח) שומעים, שחן מקום על יושביו (סוטה מז.), ותורה נקנית למכיר את מקומו (אבות ו, ו).

66 והיינו מפני שסבר לגמרי כשיטת ר"ת, ואז אין לנהוגים אחרת על מה לסמוך. והואיל וידע שמחאתו לא תועיל, נמצא עושה אותם למודים. אך אנו דס"ל דיש למנהג על מה לסמוך, יש לנו להוכיח העם ולורו במצוות.

הראשון הדן באריכות גדולה מאוד בשיטות השונות], אשר למרות שקבע שהצדק עם שיטת ר"ת כנגד שיטת הגאונים, מ"מ הואיל ואי אפשר להכחיש את המציאות של צאת הכוכבים הנראית לעין, יש להחשיב את ראשית הלילה עם הופעת ג' כוכבים בינוניים בפועל, למרות שלא חלפו עדיין 4 מיל (וכ"כ בספר אדרת אליהו, קרן לדוד, וכן ביאר המשנה ברורה בבה"ל בסי' רסא וסי' רצג).

אולם המנחת כהן עצמו כתב שעיקר זמן ר"ת דהיינו ד' מיל נאמר באופן ארץ ישראל (כדמוכח במקור דבריו בסוגיא בפסחים [צג]: העוסקת בדיני דרך רחוקה לעניין עשיית הפסח בירושלים, וכן מהבאת הראיה של הצלת לוט מהפיכת סדום), ורק בשאר המקומות הוא משתנה לפי היחס (מאמר ב פ"ד, וכ"כ עוד בפ"ג ופ"ה), וא"כ בארץ ישראל מיהא אין לסמוך על פשרתו (ולפלא על הבה"ל הנ"ל שמבאר כך דעת השו"ע אשר חי בארץ ישראל). ומה עוד שביאורו בשיטת ר"ת צע"ג מן ההלכה ומן המציאות, כפי שתמדהו על כך האחרונים (הוב"ד בספר הזמנים בהלכה עמ' שצד), שהרי לפי ביאורו אין קיום לשיטת ר"ת אלא בארצות הצפוניות ביותר (צפון רוסיה - 66 מע' צפון) ולא בארץ ישראל.

ח. ויש שחידשו שיטה חדשה בדעת ר"ת. וכתבו שאף ר"ת מודה לגאונים בזמן צאת הכוכבים שלהם. ולא בא אלא לומר כי השקיעה הראשונה קודמת בכשעה [וי"א 72 דק'] לשקיעה הנראית בעיננו (בני ציון, יצחק ירנן ועוד).

וכבר דחו האחרונים סברא זו בשתי ידיים⁶⁷ (עיין באורות חיים עמ' תנט, אור המאיר עמ' קעח, זמני היום בהלכה עמ' לד, עלה יונה עמ' סח, ובאוצר הזמנים (בירורים ז) הפליג בטובו להעניק לכך סימן שלם). והנני קורא עליהם מש"כ בעל המאור על בעלי התוס': "וטעו בפירושיהם [ע"מ] להעמיד מנהגיהם" (חולין לו.).

ט. ויש רבים ונכבדים אשר הרכינו ראשם תחת קדושת כפות רגלי מרן החיד"א ז"ל, היות ובני ספרד קיבלו עליהם הוראותיו בסבר פנים יפות. והוא ז"ל כתב בברכי יוסף (סי' רסא ס"ק א): "ומשמע דקי"ל כסברת הגאונים. ואפי' תימא דהמחלוקת שקול אין בידינו לבטל המנהג". עכ"ל. והעתיקו זאת בשמו כף החיים (סי' רסא ס"ק א) ובספר הזמנים בהלכה (מה ב) ועוד אחרונים.

אך האמת כי ייחוס דברים אלו להחיד"א עצמו היא שגגה מפורסמת, יען כי

67 ולענ"ד עיקר הקשיה על שיטה זו, שהרי החשבון של שעות היום להרכה מראשונים אלו הסוברים כר"ת, נחלק מעלות השחר ועד צאת הכוכבים. לפי שיטה מחודשת זו, נמצא שחצות היום האמיתי (כשהחמה בראש כל אדם) לא תצא בסוף שעה שישית, כי אם קרוב לאמצע שעה שביעית. וזה לא יתכן כדמוכח בש"ס בכ"מ.

לא כתב החיד"א כאן כלום מדנפשיה, דאין זה אלא המשך העתקת התשובה של הגינת וורדים. ולאחר שם ציין החיד"א כי הרה"ג מהר"י פראג' השיב על דברי הרב הנזכר וכו' עי"ש. נמצא שאין כאן כי אם העתקת מחלוקת אחרונים להקל על המעיין, כדרכו של הברכ"ה⁶⁸.

י. עוד נסמכו רבים על דברי מרן החיד"א בברכ"י בהלכות מילה שבאורח חיים (אר"ח סי' שלא ס"ק ז) וז"ל: "כל שנראה שמש אפי' משהו אפי' בראש הדבר הגבוה יותר שיש בעיר - מונין מאותו יום (את יום השמיני למילה), וכשאינן נראה כלל בשום דבר - מונין להבא. הרב בית דוד אר"ח סי' קכו. וכן נתפשט המנהג בעיר קדשנו ירושלים ת"ו ובעיר עז לנו חברון ת"ו מזמן גאוני הדורות שלפני דורנו" עכ"ל שם. ובמחזיק ברכה (שם אות ח) הוסיף: "עיין מש"כ בברכ"י ועיין מש"כ הרב מהר"י אלבעלי... ולי ההדיוט נראה כמנהג ארץ ישראל וכהוראת הרב בית דוד, וכן מוכח מדברי מורי וכו'" עכ"ל. ומכאן למדו כי המנהג בכל ארץ ישראל מאז ומעולם הוא כהגאונים בין להקל ובין להחמיר.

וראשית כל, אומר שלא נהגו כן מאז ומעולם, כדדייק לשונו 'נתפשט המנהג... מזמן גאוני הדורות שלפני דורנו'⁶⁹, וכוונתו לרבתי של החיד"א⁷⁰ הלא המה הגט מקושר והבתי כהונה⁷¹.

אך הן אמת כי מתחילה תמהתי מאוד על דבריו ז"ל, כיצד כתב שכך מנהג ארץ ישראל, והלא בעיה"ק טבריה ידוע לנו שנהגו להחמיר כר"ת, כפי

68 כפי שהעיד החיד"א עצמו בספרו חיים שאל (ח"א ר"ס ח) וז"ל: העידותי בכם היום שכל דין שהבאתי בברכי יוסף מראשונים ואחרונים, אין כוונתי להיות כדל מסכים הולך לענין דינא, שאפשר שלא עמדתי בדין ההוא או בתשובה ההיא כפי עיוני הקצר רק אגב ריהטא עין ראתה אליהם, והבאתים להקל מעל המעיין טורח החיפוש, ומוקנים אתבונן, הכנסת הגדולה והרב יד אהרן שכן דרכם, וגם אני בענין זה דרכי, וזולת כשאומר 'וכן עיקר' או שמגלה דעתי הקצרה, הלא"ה אלא שהבאתים בסתם, עדיין הדין ההוא טעון לינה בעומקה של הלכה ע"כ.

69 דאילו כשרוצה החיד"א לדבר על דור קדום יותר, אומר: "רבני ירושלים בדור שלפני פנינו" כמו שכתב בשם הגדולים ערך מהר"ש גרמזיאן.

70 אומנם יש להעיר כי בקונטרס אחרון בסי' רסא כתב בזה"ל: "אומנם קושטא הוי דמנהג העולם כן, וכמש"כ הרב המוסמך מהר"ח אבולעפייא הזקן שהיה תלמיד מהרימ"ט וקרוב לזמן מרן, ומה שמשמע כי המנהג הוא קדום יותר. אך כבר הוכחנו מהפיר חדש (אשר הוא רבם של הגט מקושר והבתי כהונה) שאין מנהג זה מוסכם.

71 ויש להעיר כי על אף שכתב הבתי כהונה (ח"ג סי' ד) וז"ל: כי אחינן עלה מסוגין דעלמא דאולא דלא כר"ת, ופשטה ההוראה לפי הנראה בכל תפוצות ישראל כסברת החולקים, ואפי' בשבת" מ"מ המעיין בתשובתו יבחין כי לא בא להורות להקל במוצאי שבת באיסורי דאוי' כהגאונים, כי אם במצוות דרבנן כגון בספירת העומר. כאמור להדיא בתשובתו הרממה דכיון שהיא מדרבנן לרוב הפוסקים יש לסמוך על המנהג כהגאונים. ומשמע שבדיני דאורייתא דעתו להחמיר.

שהעיד בסידור בית עובד שבעיר טבריה המנהג להחמיר כדברי ר"ת אפי' בספירת העומר שהיא מדרבנן לרוב הפוסקים⁷². וכבר הייתי סבור לפרש כי לא קאמר שפשט המנהג אלא בירושלים ובחברון, אך לא הזכיר את שאר ערי ישראל כטבריה וצפת, ש"מ דהתם לא נהגו כן. אלא שאין זה במשמעות דבריו שכתב במחזיק ברכה שהעתקנו: "ולוי נראה כמנהג ארץ ישראל", משמע שמנהג זה של כל ארץ ישראל הוא.

ולפיכך האמת יורה דרכו, שאין כוונת החיד"א להורות בזה לקולא (במוצאי שבת) כמנהג בימינו, כי אם לחומרא במצוות מילה. דהיינו לחשוש לדברי הגאונים ולהקדים את זמן תחילת בין השמשות משקיעת החמה. ולדחות מילת תינוק שנולד בזמן בין השמשות דהגאונים למחרת, ולא למולו באותו היום כדעת ר"ת. אך כלל לא מיירי בסוף זמן בין השמשות, והוא נותר על כנו כדברי השו"ע בסוף זמן ד' מיל. ולפיכך תינוק שנולד בערב שבת אחר צאת הכוכבים דהגאונים וקודם צאת הכוכבים דר"ת, חלילה לומר שהתיר למולו בשבת הבאה כדעת הגאונים. וכן הוכיח במישור הגאון הרה"ג יום טוב אליקים בתשובה (רבה של חברון⁷³. נפטר תר"ו) וכן ביאר בספר זורח השמש (ירושלים שנת תרנ"ו) וכ"כ הרה"ג חיים דרוק, הוב"ד בנספח בסוף המאמר, שהרי הרה"ג 'בית דוד' אשר עליו נסמך המנהג, דחה את שיטת הגאונים שהביא מהר"ם אלשקר וקבע את שיטת ר"ת עיקר⁷⁴ (שם. ובסי' ריט). וכך הבין לנכון

72 והעתיקו כף החיים סופר סי' תפט ס"ק מד (נפטר תרצ"ט). וכן ציין את מנהג טבריה הגר"ח פלאגי (נפטר תרכ"ח) בספרו מועד לכל חי (סי' ח אות כד), וכתב כי "הפרש זה הוא בין בהבדלה של מוצאי שבת, ובין בתקיעות של מוצאי כיפור, ובין בקריאת המגילה וכיוצא בהם".

73 ובכך מפיק מדברי רבה של חברון המאוחר יותר, הרה"ג אליהו מני (נפטר תרנ"ט), בתשובה שהובאה ברב פעלים (ח"ב סי' יט), שבתוך דבריו כתב: "ועתה, אפילו שהעיד הרב חיד"א ז"ל שנהגין כהרב ב"ד, במוצאי שבת קודש אינם עושים מלאכה בעה"ק טוב"ב עד אחר המגרב כחצי שעה" ונראה שהבין כי הרב ב"ד פוסק כהגאונים להקל. ולפיכך הוצרך לתאר כי המציאות היא שמחמירים קצת יותר. ולא היא. רצ"ג.

74 ובכך מתיישבת על נכון תמיהה רבתי שתמהו האחרונים על המנהג הלו: הכיכד אפשר שהיושיבים בכל העיר -ואף במרחק כמה קילומטרים- יסמכו על מקום אחד הכי גבוה רק בגלל שהוא חלק מהעיר. והוסיפו לתמוה הכיכד ייתכן שזמן השקיעה יתאחר בגלל איזה בנין גבוה שנעשה בידי אדם. דנמצא שבידינו לשנות את זמן השקיעה בכל העיר ע"י שנגביה בניין אחד בסוף העיר. וזה דבר תימה. ומכאן זה יצאו לחלק בין גובה קרקע טבעי לגובה בניין הנעשה בידי אדם, וכן בין עיר קטנה לעיר גדולה ועוד חילוקים מחילוקים שונים. ויש שהפליגו לחלוק על המנהג מכל וכל וקבעו כי בבניין רב קומות כל קומה תיקבע לה שקיעה לעצמה, ולאור זאת יתכן מצב שוולד הנולד בערב שבת בקומה התחתונה יהא נמול ביום ראשון, אילו וולד הנולד לאחריה בקומה העליונה יהא נמול ביום שישי. ומילי כי הני הוו כי חוכא. ויש שקבעו הכל לפי קרקעית המקום, וכששקעה החמה לעומד בקומה התחתונה, על אף שהעומד בקומה העליונה רואה חמה כנגדו, חשיב אף לעלין כלאחר שקיעה. (עיין בספר זמנים כהלכתם, ובשולחן שלמה סי' שלא, ובמועדים וזמנים ב קנה).

במשנה ברורה (סי' שלא ס"ק יד) שהעתיק את דברי הברכי יוסף, וכתב שזו חומרא על דברי השו"ע. משמע שאין זו שיטה חדשה (דהגאונים), דאי לא הכי הרי יש בה גם קולא. ופשוט.

וע"י ביאור זה יתואמו דברי החיד"א הללו עם שיטתו (חיים שאל ח"ב סי' לח) שיש למנות את שעות היום מעלות השחר ועד צאת הכוכבים. שהרי אין לשיטה זו קיום בחצות היום אלא אם החשבון הוא עד צאת הכוכבים של ר"ת.

יא. ויש שאין צריכים לכל הנ"ל, די בכך שכיום המנהג הרווח הוא כשיטת הגאונים, ולו יהא מנהג שהיום נתייחד, הואיל ויש לו על מה לסמוך שוב אין אחר המנהג כלום⁷⁵. דקי"ל מנהג מבטל הלכה (מסכת סופרים יד, טז; ירושלמי בבא מציעא ז, א [כז:]; ירושלמי יבמות יב, א [סו:]).

ולאלה יש להודיע כי באמת גם היום המנהג בארץ ישראל הוא כסברת ר"ת בכמה חישובי זמנים שהם על פי צאת הכוכבים דר"ת, ואפי' לקולא! כגון סוף זמן ק"ש וכן סוף זמן אכילת חמץ ושריפתו, שמנהג הספרדים מקדמת דנא⁷⁶ לחשבם מעלות השחר (כדעת המג"א), ומפני שזמנם תלוי בשעות זמניות, הם נמדדות ע"י חלוקת היום ל-12 שעות. ולעניין זה היום נמדד בכל הלוחות שלפנינו מעלות השחר ועד צאת הכוכבים דר"ת⁷⁷. זאת אומרת שאורך

אך לאור האמור אין במנהג שום תימה, כי באמת העיקר הוא כר"ת, ואף אחר שקיעה יום גמור הוא. אלא שהחמירו להקדים ולהחשיב את ספק בין השמשות מהזמן האחרון בו יהא ניתן לראות את החמה, יען כי הוא הזמן המובהק אשר אין להסתפק בו בספק לילה. ולפיכך כל שיש איזה הוכחה בעולם כי השמש עורגה מאירה הרי זה נחשב כיום גמור. ומה לי אם היכר זה נמצא כאן או במקום אחר בעיר (כל שאפשר לדעת ממנו - לאפוקי חוץ לעיר), בין במקום הגבוה באופן טבעי לבין בניין הנעשה בידי אדם. וזה דבר פשוט מאוד אין בו ספק.

75 וכעין זה כתב בספר הזמנים בהלכה (פרק מד אות א) כי לפי ראות עיניו, פוסקי ההלכה לעניין מילה בשבת קבעו את ההלכה בזה על פי המנהג הרווח באותה המדינה. אך לענין אין מזה ראייה כלל. כיון שכאן קיימת סברה פשוטה להתאים את ההלכה למנהג, כיון שלא ייתכן שאדם המקל לחשוב צאת שבת כהגאונים לצורך מלאכת עצמו, ואילו בענייני שמיא - במצוות מילה - הוא יתעצל וידחה מילת תינוק הנולד לו בליל שבת [אחר צאת הכוכבים דהגאונים] ליום ראשון [מפני ספק דעת ר"ת]. וכמו כן לאירך גיסא, המקל בערב שבת לעשות מלאכה עד זמן בין השמשות דר"ת, לא ייתכן שיתעצל לדחות מילת תינוק הנולד לו במצאי שבת למולו ביום ראשון [מפאת חשש דעת הגאונים]. דאם לכבוד עצמו איננו חושש, לכבוד שמים לא כל שכן?! אך מה ראייה יש כאן לקביעת ההלכה על פי המנהג?

76 כ"כ מרן החיד"א (חיים שאל ח"ב סי' לח אות ע): "ודע דשעות אלו מתחילין מעלות השחר, וכן פשטה ההוראה בכל המקומות". וכ"כ הבא"ח בשו"ת רב פעלים (ח"ב סוף פ"ב). וע"ע בבא"ח ש"ש ויקהל ד. ובספר בין השמשות להרי"מ טוקצינסקי עמ' צח. וכ"כ בספר נתיבי עם (סי' נח, רלג, תמג) שכן המנהג גם כיום.

77 והם הלוחות שפשוטו בארץ ישראל משנת תרפ"ה ואילך, ע"פ לוחו של הגרי"מ טוקצינסקי. והטעם לכך

השעה הזמנית גדול יותר ממה שהיה אילו היינו מודדים עד צאת הכוכבים דהגאונים, ולפיכך יוצא להלכה שאנו מקילים לאכול חמץ מאוחר יותר⁷⁸, וכן לקרא ק"ש מאוחר יותר. הא קמן שנוהגים היום⁷⁹ בארץ ישראל על פי זמן ר"ת⁸⁰

הוא מפני שזמן חצות ("שהחמה בראש כל אדם" "צילו של אדם תחתיו") חייב להיות בסוף השעה השישית. ואם נמדוד מעלות השחר ועד צאת הכוכבים דהגאונים, תמצא סוף שעה שישית קודם לזמן חצות במציאות. 78 כ"ה בלוח "אור החיים" ע"פ פסיקת הגרע"י. אומנם זה אינו מוסכם בכל הלוחות. כי יש שכתבו כן רק בזמן ל"אשכנזים". אך ל"ספרדים" כתבו זמן מוקדם ביותר מחצי שעה (וחה נפוץ בהרבה לחות). ובאמת כל בר דעת יודע שאין כאן שום מחלוקת אשכנזים וספרדים, כי אם שתי שיטות לחשבון השעות מעלות השחר. נאף האשכנזים המקלים לחשב את סו"ז קר"ש דאורייתא כדברי הגר"א מהנץ החמה, כאן בסייג דרבנן הם נוהגים להחמיר לחשב מעלות השחר, כנראה משום חומרא דחמץ. דהיינו השיטה הנהוגה בא"י קודם "חידושו" של הרב טיקוצינסקי, המבוססת על פי פסיקת הבא"ח לפי חשבון מעלות השחר ועד צאת הכוכבים דהגאונים, מכונה "ספרדים", והשיטה השניה שחידש הרב שהחשבון הוא מעלות השחר ועד צאת הכוכבים דר"ת, מכונה "אשכנזים".

וראה זה פלא נשגב מבינתי, שגם בלוחות הני"ל, שנתנו לספרדים זמן מוקדם לגבי סו"ז אכילת ושריפת חמץ. הם עצמם לגבי זמן חצות כתבו זמן אחד בלבד [לעניין איסור עשיית מלאכה בערב פסח, וחצות לילה לעניין סו"ז אכילת אפיקומן]. והוא החצות האמיתי של היום מעלות השחר ועד צאת הכוכבים דר"ת [בריוק כמו מהנץ ועד השקיעה]. ולמה גם כאן לא יכתבו זמן חצות ל"ספרדים" חצי שעה מוקדם? [נשך יוצא לפי החשבון מעלות השחר ועד צאת הכוכבים דהגאונים]? תימא תימא אקרא, ואין לי משיב.

79 אומנם יש שלא קיבלו דרך חלוקת שעות זו, שהרי מנהג זה מקורו בא, עת פשוט בארץ ישראל לחותיו של הגרימ"ט (משנת תרפ"ז). וקודם לכך מנו את שעות היום מעלות השחר ועד צאת הכוכבים דהגאונים. אך בעלי הסברה האוחזות בעד המנהג הנוכחי אינם אמורים להתחשב בכך, דלדידהו המנהג הנוכחי הוא הקדוע.

80 אומנם העירני ידידי הרב ישועה רטבי נר"ו על כי המנהג בהדלק הנר בערב שבת הנה היא נגד שיטת ר"ת. שהרי באר"י המנהג הוא להדליק כרבע שעה או כשליש השעה קודם השקיעה [ובעיר קודשנו ירושלים, יש נוהגים להקדים אף כחצי שעה או כשני שלישי שעה]. ומנהג זה לא יתכן לדעת ר"ת. שהרי כתב השו"ע (ס"י רסג סע' ד): "לא יקדים למהר להדליק בעוד היום גדול, שאז אינו ניכר שמדליק לכבוד שבת; וגם לא יאחר. ואם רוצה להדליק נר בעוד היום גדול ולקבל עליו שבת מיד, רשאי, כי כיון שמקבל עליו שבת מיד אין זו הקדמה. ובלבד שיהא מפלג המנחה ולמעלה, שהוא שעה ורביע קודם הלילה". ו"לילה" המדובר כאן היינו צאת הכוכבים. וא"כ שעה ורביע קודם צה"כ לפי שיטת ר"ת היינו ג' דקות לפני שקיעת החמה. ומי שדילק את המנחה, אף אם יקבל עליו מיד שבת הרי אין בקבלתו כלום ונמצאת ברכתו על הנר לבטלה. ואכן אומנם קושיה זו כבר נידונה בדברי ראשון המעיינים בסוגיה זו, הוא נידה המנחת כהן, אשר הסיק מכאן, כי על אף שיש לפסוק כשיטת ר"ת, מ"מ לעניין חשבון השעות יש לילך ע"פ שיטת הלבוש, אשר חשבונו הוא מהנץ ועד השקיעה. וממילא נמצא כי "פלג המנחה" אשר מאז כבר אפשר לקבל שבת, הוא שעה ורבע קודם שקיעה. ועיין בפר"ח בקונטרס דבי שמשו שלא קיבל את דבריו, וכתב "ואצלי אינם קושיות של כלום" ופשוט בעיניו דשרי לקבל שבת אף קודם פלג המנחה. ובספר אורות חיים פ"ח טרח ליישב בכמה אנפין כדי שיצדק המנהג לכמה שיותר ראשונים. ע"ש.

ולענ"ד היה נראה לבאר בפשיטות הדואליס"ל להשו"ע לחשב את זמני היום מעה"ש ועד צה"כ, ממילא שעה זמנית היא ארוכה יותר, ואף בימי ניסן ותשרי לא תהיה פחותה משעה וחומש (864 דק') ביום לחלק ל 12 שעות 72 = דק' (בכל שעה). ולפיכך פלג המנחה שהוא שעה ורבע (18+72=90 דק') קודם צה"כ יוצא ח"י דק' קודם השקיעה. איברא, דכל חשבון זה קשה מאוד להולמו מכמה אנפין, ואין כאן המקום להאריך בזה. מלבד אשר כתבו כמה ראשונים להדיא שהשיעור של פלג המנחה הוא "שתות מיל" קודם שקיעה. והיינו ג' דקות. ועיין.

ואף להקל בדאורייתא⁸¹.

דין נוסף שהמנהג בו בזמן הזה הוא על פי סברת ר"ת, הוא המנהג הרווח בהדלקת נרות חנוכה בעת צאת הכוכבים ולא בשקיעה, כפי שכבר ביארנו לעיל.

והאמת, כי לגופו של עניין, כלל דכיילינן ד"מנהג מבטל הלכה" נאמר בעיקרו על דיני ממונות, אשר בהם מנהג המקום קובע. אך בענייני איסור והיתר איננו נכון, כפי שכתב הרשב"ש⁸². וכן הסכים בנו "יכין ובוועז" (ח"א סי'

ומ"מ יש לבאר כי מכאן אין בדל ראייה ללמוד שהמנהג כשיטת הגאונים. אך שפיר אפשר להסיק מכאן שהמנהג אינו כהשו"ע. מפני שדין זה ההדלקת הנר תלוי בג' יסודות: א. צאת הכוכבים הוא כדעת ר"ת. ב. חשבון השעות לעניין "פגל המנחה" הינו מעה"ש ועד צה"ב. ג. אי אפשר לקבל שבת קודם פגל המנחה. וסגי לומר שהמנהג אינו כחד מאינך היסודות [כפי שאכן כתב המנחת כהן שהמנהג אינו כיסוד ב' והפרי חדש כתב לחלוק על יסוד ג'].

81 שהרי זמן ק"ש עד שלש שעות הוא מדאורייתא. כמו שהכריעו והוכיחו כל גדולי האחרונים מכל הראשונים (כלשון הגרש"ז אורבך בסוף ספר הליכות שלמה סי' יא), הלא המה רש"י והרמב"ם והרשב"א והתוס' והחינוך ועוד (עיין מנחת כהן מ"ב פ"א בראייה השישית). ודלא כהכסף משנה (הלכות ק"ש א, יג) שמן התורה זמנה כל היום. וע"ע בספר הליכות עולם להגרע"י (ח"א עמ' ק) מה שכתב בזה לסייע קצת לדברי הכס"מ.

82 שו"ת הרשב"ש (סימן תקסב) ז"ל: עוד שאלת במה שנסתפק לך במה שיש בו איסור והעם נהגו בו היתר, אם מנהג מנהגם או לא.

תשובה: דע, מורגל הוא אצל בני אדם "מנהג מבטל הלכה", וזה הלשון מצד אמת ומצד בלתי אמת, אמנם היתור מצד אמתו מפני שבירושלמי נזכר זה הלשון בשני מקומות. והיותו בלתי אמתו מפני שלא בכל ענין נאמר זה. והמקומות שנוכר בהם זה הלשון הם: האחד בפרק השוכר את הפועלים גבי מאי דתנן התם "השוכר את הפועלים ואמר להם להשכים ולהעריב מקום שנהגו שלא להשכים ושלל להעריב אינו יכול לכופן מקום שנהגו לזון יזון לספק במתיקה יספק הכל כמנהג המדינה וכו'", ואמרי על הא מתניתין בירושלמי "אמר ר' הושעיא זאת אומרת המנהג מבטל הלכה". ובפרק מצות חליצה "אמר רבה אם יבא אליהו ויאמר חולצין במנעל שומעין לו, אין חולצין בסנדל אין שומעין לו שכבר נהגו העם בסנדל", ואמרינן עלה בירושלמי "מנהג מבטל הלכה". ולכאורה משמע מהני תרי לישני דכל מנהג מבטל הלכה, ותינח הא דמתאמר בפרק השוכר דהוי גבי ממון וקיימא לן בעלמא דכל תנאי שבממון תנאי קיים, אבל ההוא דבפרק מצות חליצה הקשה שהוא באיסורא והיה משמע מניה דאפילו באיסורא מנהג מבטל הלכה, ובגמרא דילן בפרק דר"ה אמרינן "במקום איסורא כי נהגו מי שבקינן להו", משמע מהכא דבמקום איסור אין מנהג מבטל הלכה. וכן כתב הרמב"ם ז"ל בהלכות שביתת עשור "שהמנהג אינו אלא לאסור המותר לא להיתר האסור".

על כן אני אומר שגמרא דילן לא פליגא אהיא דירושלמי שאמרו גבי סנדל דאי אתא אליהו ואמר דאין חולצין בו אין שומעין לו שכבר נהגו העם בסנדל, אע"ג דהוי באיסורא היינו טעמא לפי שכשנאמר תורה "וחליצה נעלו" לאו לאפוקי סנדל קאמרה, אלא כל דבר שנהגין בו לנעול ברגליהם. וכיון שנהגו בסנדל הוי כמנעל, ואם יבוא אליהו ויאמר שאין חולצין בו אין שומעין לו, לפי שכבר נהגו בסנדל והוה ליה כחולץ במנעל שאמרה תורה. אבל באיסורא לא אמרינן מנהג מבטל הלכה, ולא חלק הירושלמי על זה, ועמדו דברי ב' התלמודים והכרעת הרמב"ם ז"ל. אלא שבמקצת דורות יש קצת שנהגים קצת קלות בקצת עניינים ואין כח בגדליהם למחות בידם, וכדאמרינן בפרק השולח "אי אישר חילי אבטלינהו", וב"ד של אחיהם מוצאים מקום לבטל אותם מנהגות ומבטלין אותן ומחזירין הדבר לאמת, שנמצא שנהג מבטל הלכה הוא אמת בענין ממון, והיותו בלתי אמת בענין שיש בו איסור ונהגו בו היתר שאין יכולת במנהג אלא לאסור המותר אבל

ק(ח). וכן הרבה להוכיח הפר"ח במנהגי איסור (סי' תצו אות ז'), והסכים עמו בזה הפרי תואר (יו"ד סי' לט), ורבים החילוקים בזה ואכמ"ל.

גם יש לדון טובא מניין בא כוחו של מנהג, דאם כוחו מכח כלל ישראל אתא, הרי שאין להתחשב מה מקורו. כי אם די בכך שיש לו על מי לסמוך. אך אם כוחו אינו עצמי, אלא רק מגלה הוא על ההלכה שפסקו גדולי הדורות הקודמים, הרי כשנתברר ללא ספק כי המנהג השתנה, אין ללכת אחר המנהג⁸³.

ולענ"ד המנהג להקל במוצאי שבת שהתפשט אצל ההמון, וגם אצל רוב החכמים ומקצת גדולי ההוראה בדור האחרון בארץ ישראל, נובע [מלבד כל שגגות אלה] בעיקר מטעות בהכרת המציאות המסכמת לשיטת ר"ת⁸⁴, אך אחר שהתברר

להתיר האסור לא. עכ"ל.

83 ועיין מהר"ק שורש נד ענף ב שהביא ראייה ממנחות לב דאף מנהג שהשתנה יש למיזל בתריה. אומנם מסוף דבריו ניכר שלראש דבריו אין מקור. מפני שחזר ומבאר שם את הגמרא באופן אחר ע"ש. וכן העיר האורות חיים פ"י.

84 ואם הנך מטיל ספק בדבר, קח לך אבן בוחן, ושאל נא שאלת תם את החכם הנקרא בדרכך, על איסור תשמיש ביום, מהם גבולות זמן איסורו. והיה אם יענך כי זמנו מעלות השחר ועד צאת הכוכבים [כלומר משעה וחומש קודם הנץ ועד כרבע או מחצית השעה אחר השקיעה]. הנה ידעת ללא ספק כי המשיב שלפניך אינו בקי במציאות, שכן איסור תשמיש ביום אינו נקבע על פי גבולות היום ההלכתי, כי אם על פי מציאות האור אשר בו כייר איש את רעהו. והרי לכו"ע [ר"ת, הגאונים, ו...המודע] האור קיים עד זמן ר"ת. לפיכך כפי תחילת זמן האיסור הוא מעלות השחר, דהיינו תחילת ההארה, כך סוף זמנו בצאת הכוכבים דר"ת, דהיינו סוף ההארה. אלא שמשיב זה שלפניך איננו מעלה בדעתו כלל כי אכן יש אורה בעולם עד כדי כך. וה' יאיר עיניו.

אומנם השתא דאתינן עלה דמילתא, יש להעיר כי אכן כיוון שסיבת איסור זה הוא האור אשר בו כייר איש את רעהו, יש להקל שלא לאסור מעלות השחר ממש, אלא מזמן 'משיכיר' המופיע בלוחות בזמן הנחת תפילין. כפי שהורה הבא"ח ש"ש וירא כו. [ויש בדבר ג' שיטות: שעה/ 50 דק' / 45 דק' [זמניות] לפני הנץ]. ולפי זה גם אחר השקיעה אין להחמיר מלמשמש אחר זמנים אלו. (ואם הוא בבית אפל, שרי אף מבעוד יום. ופשוט).

ומה מאור יש לתמוה על מה שהעיר הר"ג הנאמן שליט"א בספר בא"ח (שם), וכתב כי הרי בא"ח בספרו תורה לשמה סי' סו היקל יותר בזה והתיר עד הנץ החמה. ולפלא הוא, שהרי שם מבואר בלשון השאלה כי מדובר רק כששוררת בחוץ אפילה, דהיינו מעלות השחר ועד זמן 'משיכיר'. ורק שחשש שם השואל לעצם שם איסור תשמיש "ביום", ועל זה ענהו ה'תורה לשמה' כי לעניין זה אפשר להחשיב את הזמן שמעלות השחר ועד הנץ ל'לילה', אך חלילה להקל בזה אחר זמן שיכיר. ואפילו בלא זה, ידוע הוא שאין לדחות את ספר הפסקים הגדול 'בן איש חי' מפני שו"ת תורה לשמה שחיברו בצעירותו.

נשוב על הראשונות, עוד דוגמא להלכה המשמשת אבן בוחן, אם כי היא אינה מציאותית כל כך. והיא: שור הנופל לבור. דק"ל שאין חייבים על מיתתו אא"כ השור שוטה או שנפל בלילה. אך שור פיקח שנפל ביום לבור ומת - פטור, שזה כמו אנוס, מפני שדרך הבהמה לראות ולסור מהמכשולות (ש"ע חו"מ סי' תע ט"ו). ואף כאן דין זה תלוי במציאות האור ולא בדיון לילה הלכתי.

ועוד דוגמא: התעטפות בטלית בברכה אחר צאת הכוכבים [דהגאונים]. אשר לדעת המ"א ועוד אחרונים

בספרי האחרונים כי כל הנ"ל אינם נכונים, קמו וגם ניצבו דברי רוב הראשונים ורוב האחרונים ועל צבאם מרן הקדוש והם עומדים כחומה בצורה כנגד הקולא במוצאי שבת.

זאת תורת העולה, לכוהני ה' נחלה, ששון זו מילה.

הנה קרסו שלש היתדות התומכות בעדיפות שיטת הגאונים על פני שיטת הראשונים, ולא נותר אלא להיאחז במנהג שהיום נוהגים רוב העולם, כאילו היה מנהג קדמון.

אומנם מי שיחפץ לאחוז במנהג ולא להרפות, וסבור הוא כי אין לך מידת יראת שמים גדולה מלשמר מסורת אבות, אף להקל כנגד רוב מוחלט של הראשונים והשו"ע, אין מונעים זאת ממנו, שיש לו על מי לסמוך⁸⁵. אך כל אשר מבקש להחזיק במסורת אבות אבותיו, ואינו מבטל דברי ראשונים כמלאכים בגלל קושיות מהמציאות, וביותר אחר שביארו האחרונים כי המציאות בארץ ישראל היא היחידה ההולמת את שיטת ר"ת, ראוי לו שיחמיר מעיקר הדין כדברי ר"ת. ולא מתורת חומרא בעלמא כי אם מספק בעיקר דינא⁸⁶.

שריא, כיון דלא תליא כלל בדין יום, אלא בראיה. אם כי אין זו אבן בוחן מובהקת, וגם אם ישיכם כי אין לברך על הטלית אין זו ראיה שאינו בקי במציאות, הואיל ויש מקצת מהאחרונים דפליגי על מג"א. לפיכך ייתכן ש'המורה לצדקה' שלפניכם חושש לסב"ל, כידוע.

85 עיין הערה מס' 55.

אך יבדוק בעצמו, דאם אכן לעולם איננו מוותר על שום מנהג שנהגו אבותיו - ניחא. אך אם אינו עקבי בדבר זה, ומשנה הוא באי אילו עניינים מהמנהג, שוב לא תהא בפיו טענה נכונה להימלט מחיוב זה. ובדיקה זו דורשת הבחנה דקה מן הדקה, ואז בוודאי ימצא שנויים רבים. ואם "פשפש ולא מצא" - יתלה בביטול תורה" [כלומר חסרון ידיעותיו בתורה גורם לו שלא ידע מה שנהגו במסורת מנהגי עדתו].

86 ואין צורך לבאר כי אין בכך שום חשש יוהרה, שהרי כתב בית יוסף (סי' רלח, בדין אחר לגמרי, דהיינו קר"ש של ערביה מפלג המנחה, דשריא לדברי ר"ת) וז"ל: ואף על פי שכתב המרדכי (סי' א) בשם ראבי"ה (ח"א סי' א) נראה לי עיקר דברי רבינו תם, והמחמיר לקרות קריאת שמע ולהתפלל בלילה מיחזי כיוהרא, שכל העושה דבר שאינו צריך לעשות נקרא הידיוט אלא אם כן הורגל בפרישות בשאר דברים ע"כ. נראה דאפילו במקום שנהגו הציבור לקרות קריאת שמע מבעוד יום, יש לכל אדם לעשות בענין שיקרא קריאת שמע בעונתה, דכיון דלדעת כמה גדולים לא יצא ידי חובתו בקריאת בית הכנסת לא מיחזי כיוהרא. עכ"ל ב"י. וביותר כהיום שמפורסמים דברי גאון ישראל המובאים בס"ס נפש החיים (עמ' תמז): שאלתי אם אלך בתפילין קטנים תחת מלבושי בשוק... ואמר רבינו בשם רבו הגר"א ז"ל בזה"ל אין לחשוש לשום יוהרה, אדרבה נכון לפרסם. גם הרצאה להיות פרוש יצעוק ברחובות אני רוצה לפרוש כי וולת זה לא יפרוש מהם. ע"ש.

גם פשוט מאוד דליכא כאן חשש הוצאת לעז על הראשונים [הדורות האחרונים בא"י] שלא נהגו כר"ת, שכאילו חללו שבת. שהרי אדרבה אנו מצדיקים את הראשונים שלפני פנינו, היינו ר"ת וסיעתו ורוב ראשוני האחרונים. אשר בלא משים הדורות האחרונים גופיהו מוציאים לעז עליהם ואומרים שטעו בדבר משנה

מילת וולד בשבת

ואיכא נפקותא מכך שאין זו חומרא בלבד⁸⁷, לעניין תינוק שנולד בערב שבת אחר זמן צאת הכוכבים דהגאונים וקודם צאת הכוכבים דר"ת **דמי שנוהג להחמיר כר"ת** צריך לדחות את מילתו ליום ראשון⁸⁸, וכן כתבו בשו"ת קניין תורה (ח"א סי' צו), מנחת אלעזר (ח"א סי' כג), דברי יואל (או"ח סי' יח), אגרות משה (ח"ד סי' סב), שבט הלוי (ח"א סי' מט וח"ד סי' קלב), שו"ת ויען יוסף (סי' ט), שו"ת באר משה (ח"ב סי' סא). וכ"פ הרה"ג נתן גשטטנר (הוב"ד בספר ברית אפרים שאלה קט). וכ"פ הגר"י זילברשטיין (הוב"ד בספר ברית יצחק עמ' מה).

ודע, כי מאז שהחל המנהג להשתנות לשיטת הגאונים, לא מצאנו מי שיוורה להדיא להקל למול תינוק זה בשבת נגד שיטת ר"ת. אלא רק כתבו שיש להחמיר

ובמציאות נוגם בלא טענה זאת, אין כאן בית מיוחד כלל לפי המבואר בפר"ח (סי' תצו אות יב) דאין לחוש בכל כה"ג משום לעז על הראשונים].

ומה אעשה כנגד המצפצים שלא לשנות המנהג שנהגו אבותינו ונפרץ מאוד על פני תבל, ולפיכך אין להחמיר כלל כנגד רבותינו ואבותינו שהקילו במצאי שבת ללא פקפוק. רק אשיבם מדוע לא יצא קיצופם על הגר"א והגר"ז ושאר אחרונים אשר יצאו חוצץ נגד המנהג להקל בערי איזופה בערב שבת כר"ת, וכתבו בתקיפות כי יש להחמיר ולא שתו מורא המנהג כנגד עיניהם, וגם לא הססו לחלוק על לחקות להקות של ראשונים כמלאכים, כי רק האמת הייתה נגד פניהם והיא נר לרגלם המאירה את דרכנו אנו, וכדברי הרמב"ן (בהקדמה להשגות על סה"מ): "דהגני עם חפצי וחשקי להיות לראשונים תלמיד, לקיים דבריהם ולהעמיד, לעשות אותם לצווארי רביד, ועל ידי צמיד. לא אהיה להם חמור נושא ספרים תמיד. אברר דרכם ואדע ערכם. אך כאשר לא יכלו רעיוני, אדון לפניהם בקרקע, אשפוט למראה עיניי. וכהלכה ברורה, לא אשא פנים בתורה".

87 ואין צורך לבאר כי במצו"ש חנוכה יש להמתין מלהדליק הנרות עד צה"כ דר"ת, שכן פסק מופה"ד הגר"ע יוסף (חזו"ע חנוכה עמ' קפו), ואפי' למי שרק מחמיר כר"ת מתורת חומרא בעלמא. ומאוד תמהתי על המובא בשם ה"ר דוד בהר"ן, שעל אף שדרכו הייתה להחמיר כר"ת, מ"מ במוצ"ש חנוכה נהג להדליק מיד כמנהג הגאונים. והחרה החוק אחריו הגרש"ו אירבך (הליכות שלמה, מועדים עמ' שיא), והגר"ש אלישיב (אחר 50 דק' מהשקיעה. פניני חנוכה עמ' קנה). ועל אף שאיני כדאי לדון לפניהם בקרקע, לא אאגור דברי. כי לענ"ד לא אתי ספק ספיקא דבר חנוכה דרבנן ודחי לספק דא"ו דחילול שבת. דדרי נר חנוכה ספק זמן הדלקתו כר"ת ורוב הראשונים, ואפי' את"ל שיש להדליק כהגאונים - ספק אם מותר להדליק אחר זמן חצי שעה [דהיינו ספק אם הלכה כתיירין קמא שבגמרא, ספק הלכה כתיירין בתרא]. ואת"ל הלכה כתיירא קמא - אכתי ספק זמנו רק עד חצי שעה מהשקיעה/צה"כ, ספק כל הלילה [וכדברי רבינו יונה והרשב"א הגהות מימוניות, המאירי והמאורות, בעל התרומה, והר"ן, סמ"ק, וסמ"ג, מחזור ויטרי, והאורחות חיים בשם מקצת הגאונים]. ואת"ל רק עד חצי שעה - ספק דלמא היינו בומן התלמוד והראשונים, אך השתא בזה"י דאין רגל בנ"א כלה מן השוק עד עבר 2-3 שעות אחר שקיעה, וזה שיעור זמן המצוה לכתחילה [ריטב"א].

88 דאילו הייתה זו חומרא בלבד, שפיר היה אפשר למולו בשבת, ואע"ג דהוי תרתני דסתר - דאם חושש הוא לדברי ר"ת הרי שנכנס כעת בספק חילול שבת. מ"מ הרי כבר כתב הפרי חדש בסוף מנהגי איסור שלו (סי' תצו אות כה): מי שירצה לנהוג בדבר אחד: חומרא מצד אחד וקולא מצד אחר דסתרין אהרדי, יכול לנהוג כן. דהא איהו לא קביל עליה אלא חומרא חדא, ולא שאר חומרות הנמשכין אחר אותה החומרא [לאפוקי מחכמים רבים ודעות לחשוב כי אם בין מילה בשבת הוכרעה ההלכה לקולא כהגאונים, אזי אין טעם יותר להחמיר במוצ"ש כר"ת].

לפרוש ממלאכה בכניסת שבת, וכן שיש לדחות למחר [ואם הוא שבת אז לדחות ליום א'] מילת תינוק שנולד אחר שקיעה, וכן שלנוהגים במוצ"ש להקל כהגאונים יש על מה שיסמוכו. אך לא הורו בפועל להקל ממש בענייננו⁸⁹. והראשון שמצאנו שכתב בפועל להקל בזה הוא הרה"ג יעקב ענתבי (רבה של דמשק, עלה לירושלים בשנת תר"א) שכתב שכל מי שנולד אחר כ"ה דקים מקריאת המגרב (מהשקיעה. 13.5 דק' דביה"ש + 11 דק' פער הזמן בין הלידה בפועל לבין הודעת המיילדת על כך - כפי המציאות שם) - הוי וודאי לילה ונימול לשמונה אפ' בשבת. והרי הוא עצמו כתב להדיא דהיינו דווקא "לדין דנהגין כהגאונים אפי' להקל וכו', אכן, הנוהגים להחמיר לחוש לסברת ר"ת, לדידהו כל הנולד במשך שעה ורביע אחר קריאת המגרב - אין להם למול בשבת או ביו"ט ולא ביו"ט שני אלא לדחותו" עכ"ל (תשובה שנדפסה בקובץ תורה אור, ישיבת רבינו יוסף חיים, ת"א). ושלא פסק דינו להרה"ג יום טוב אליקים רבה של חברון (נפטר בשנת תר"ו), והוא חלק עליו במה שכתב כי לנוהגים כר"ת אין למול ביו"ט שני תינוק שנולד קודם ד' מיל, וס"ל הואיל ויו"ט שני דרבנן הוא, אפשר שבזה לא קיבלו להחמיר. ומכלל לאו אתה שומע כי בשבת וביו"ט דהוא איסור דאו' מסכים למזהר"י ענתבי שידחו מילתו לתשיעי. על אף שכפי דבריהם במקומות מושבותם (דמשק וחברון) כבר פשט המנהג כהגאונים.

ומאוד נפלאתי על מרן מלכא מופה"ד הגרע"י ביביע אומר (ח"א או"ח סי' מא) שהביא את דברי מהר"י ענתבי, וסמך עליו, ואעפ"כ פסק דגם לנוהגים להחמיר כר"ת בצאת שבת אין להם להחמיר כאן מפני שזו קולא במצוות מילה בזמנה. ולא הביא לכך ראייה קטנה או גדולה, כי אם כתב וז"ל: "יומה שכתב עוד בשבט הלוי שם, שאם הוא מחמיר במוצאי שבת כדעת ר"ת, פשוט שאסור לו למול בשבת תינוק שנולד לו בתוך ארבע מילין, משום דלדידהו הוי כנולד בערב שבת. במחכ"ת דבריו תמוהים, שהרי המנהג פשוט בארץ ישראל כסברת הגאונים, שנהגו כן ע"פ גאוני עולם, וא"כ מה בכך שהוא נהג להחמיר כדברי ר"ת, אטו בידו לעשות מנהג חדש בביטול מצות מילה בזמנה, הרי עליו להתנהג כמנהג כל העולם בארץ ישראל לענין מצות מילה, ולא שייך בזה חומרא כלל, שהיא חומרא הבאה לידי קולא

89 מלבד ר' יהודה עייאש רבה של אלג'יר [תפ"ח-תק"ח] שכתב בדיני ומנהגי העיר, כי שעת קריאת המוגרב היא אמצעו של ביה"ש ולכן תינוק הנולד החל מחצי שעה לפני המוגרב עד חצי שעה אחריו נידון כנולד בביה"ש (בית יהודה בסופו סי' סג). וכבר תמחו על דבריו רבים מהאחרונים (מכשירי מילה, ישמח לבב, מהר"י ענתבי ועוד) שהרי קריאת המוגרב היא סמוך לשקיעה [7 דק'] ועל מה ולמה החשיב 23 דק' לפני שקיעה כבין השמשות, ויש שכתבו שסבר כשיטת הרא"ם. ועיין לעיל הע' 36 בעדות ר' יוסף ששפורטש [נח כ-300 שנה לפניו] לגבי מנהג העיר. (ויש עכ"פ לדעת כי הוא עצמו כתב גם כר"ת בכמה מקומות).

בביטול מצות מילה בזמנה". עכ"ל. ותמיהתו צריכה אצלי תלמוד, שהנה הגאונים הנזכרים מהר"י ענתבי והרה"ג יו"ט אליקים רבני אתרא הדין לא ס"ל כן⁹⁰.

והן אמת כי טעם זה שכתב מורנו הגאון לקוח הוא מדברי בעל המנחת כהן (מבוא השמש מ"א פרק שישי), ח"ל: "...אבל ידיעת דבר זה (אם ההלכה כגאונים או כר"ת) הוא הכרחי לעניין תינוק שנוולד אחר שקיעת החמה, כדי שנדע אם נמנה לו מאותו היום או מן היום הבא אחריו, כדי שנקיים מצות אלהינו בזמנה. ואין ראוי לילך בזה לחומרא מבלי הסתכלות, שהרי היא חומרא דאתי לידי קולא במה שנדחה המילה למחר...". אך אין ספק כי כן ראוי למי שליבו רחב כאלם, כהמנחת כהן ופר"ח והגר"א וזולתם, שיכלו להכריע כאחת הדעות לחלוטין, אך לדידן שאין בנו כח להכריע בזה הלא כאן יש ספק גדול מעיקר הדין, וכיצד נבא אנו במקלנו ותרמילנו להכריע כמי ההלכה, ולדמות את דברי החולקים כחומרא בעלמא. דבשלמא מי שנוהג להקל במוצאי שבת כדברי הגאונים שוב לא יוכל לטעון כי ספק הוא לו כמי ההלכה, ולפיכך יהא עליו למולו בשבת. אלא היאך אפשר לחייב מי שמחמיר וחושש לדעת רוב הראשונים והשו"ע, ומוציא את השבת כר"ת, ולטעון כי הוא מקל במצוות מילה בזמנה, בגלל מנהג העולם במקומו?⁹¹

ועם נשיקת הרצפה, לענ"ד מוכח דרבוותא לא חשו לכך כלל, כמבואר בהערה⁹².

90 ואכן בתחילה נבהלתי ונרגזתי, היאך יתכן כי מופה"ד יבחר את תשובת מהר"י ענתבי ולא יודיענו אלא מקצתה, ויניח בשתיקה לקצתה אשר סותר את דבריו. אך אחר ראותי כי לא ראה מורנו את התשובה היא במקורה, כי אם מה שהובא ממנה בשו"ת עזרה הכהן טראב, הונח לי, יען כי לא הובא שם עניין זה. ושמא אילו היה רואה התשובה במקורה, ויבחין כי גם כי בא רעהו וחקרו (הרב יו"ט אליקים) ולא פליג עליו בעניין זה, אלמא אף הוא מודה ליה, ליהדר ביה הרב מדבר שאמרו בלא ראייה. וצ"ע.

91 שהרי אף הגמרא לא חששה כאן לקולא היוצאת מחומרא של ספק, ואנן ניחוש לה? שהרי כשהכריע ר' יוחנן (שבת לה.) בפלוגתא דר' יהודה ור' יוסי להחמיר לכל צד, הוכח שהוא ספק אצלו כמי ההלכה (כדפרש"י שם), וכתבו האחרונים כי באמת יותר נראה עיקר לפסוק כר' יוסי (עין מ"ב רל"ג בשעה"צ ס"ק בא ובבה"ל סי' תטו ד"ה נאכל, ובעוד מקומות), ורק משום דלחומרא חיישין לר' יהודה. ואעפ"כ מי שנוולד בבין השמשות של ר' יהודה - שהוא יום לר' יוסי - פסק בו השו"ע (יו"ד רסו ט) כי יש לדחות המילה למחר, ולא אמרינן שהיא קולא במצוות מילה בזמנה!

ויותר מכך נראה ראייה ברורה מדעת הגאונים עצמם (בתשובת הגאונים המובאת בחלקה בשו"ת מהר"ם אלשקר סי' צו), דסביר בפלוגתא דרבה ורב יוסף בעניין תחילת זמן בין השמשות לר' יהודה, דרבה סובר שהוא מתחיל משקיעת החמה, ואילו רב יוסף ס"ל דעד דקה וחצי אחר שקיעה עדיין הוא יום ורק אחר מתחיל בין השמשות. ומדברי הגאונים מוכח כי ההלכה כרב יוסף, דהרי"ת (דרכי יוסף, ודרכי יוסף - יום) מסייעת, ורק לענין שבת דאיסורא דאו' הוא אנו נוקטים לחומרא כדעת רבה. ואעפ"כ כתבו דאם נולד תינוק כל בין השמשות 'מטילין אותו לחומרו' ודוחים מילתו ליום א'. (וכע"ז יש להוכיח מדברי הרא"ש (שבת פ"ב סי' כג), שכתב שהרי"ף פסק כדעת רבה דספק איסורא לחומרא, וכן מפני שק"ל דהלכה כרבה לגבי רב יוסף מלבד בגי' מקומות. והעיר עליו הרא"ש בשם ר' יונה דלא אמרינן הלכתא כרבה אלא היכא דאיפילו בסברא נדפשיהו, אך כאן חלקו בשמועה של רב יהודה, ולפיכך פסקינן לחומרא בכל צד, דהיינו לענין שבת כרבה,

הערה חשובה

שיעור הילוך ד' מיל הוא 72 דקות על פי חשבון מיל = 18 דקות. שיעור זה הוא המתאים ביותר למציאות בארץ ישראל, יותר מאשר הזמן של 96 דקות (שהוא לפי חשבון שמהלך מיל הוא 24 דקות). ואפי' יותר מהזמן של 90 דקות (שהוא לפי חשבון שמהלך מיל הוא 22.5 דקות. או למד' ששיעור צאת הכוכבים ה' מיל - של 18 דק' - אחר השקיעה).

וזאת, מפני שמבחינה מדעית, כעבור 72 דקות מזהשקיעה, השמש נמצאת 16.1 מעלות מתחת לאופק, וזהו זמן שבו החשיכה כמעט מוחלטת. מה שאין כן בעבור 90 דקות אחרי השקיעה, שהשמש כבר נמצאת 19.75 מעלות מתחת לאופק, שאין אז אפשרות להבחין באיזה אור, מפני שכבר קודם לכן כשהשמש נמצאת 18 מעלות מתחת לאופק כבר אי אפשר להבחין באור כל שהוא על פני האופק (עין בספר הזמנים בהלכה פרק כא אות ח).

אמנם זמן זה נקבע לימי ניסן ותשרי, שאז היום והלילה שווים. אך בחורף או בקיץ הזמן משתנה⁹². אך כפי הידוע מבחינה מדעית, אין שינוי זה תלוי כלל בשעות זמניות כפי המקובל לחשוב. כלומר אם נחשב את זמן זה ע"פ שעות זמניות, הרי שבשיא החורף יתקצרו 72 דק' הללו לכדי 60 דקות. שהרי בשיא החורף שיעור

ולעניין תענית יחיד כרב יוסף).

ועוד, הלא הרה"ג בית דוד, אשר החיד"א והרב פרי האדמה סמכו על דבריו סמיכה בכל כוחם, חידש להחמיר דאע"ג דק"ל כר"ת, מ"מ כל שנולד אחר שקיעת החמה יש לדנו כספק ולדחות מילתו למחר מחמת חשש טעות, והיאך מחמת חשש טעות רחוקה כ"כ החמיר לדחות מילתו, הרי זו קולא במצוות מילה בזמנה? אלא ע"כ כל שיש איזה צד של ספק אין להקל כלל למולו בשבת, ולא חיישינן לכך שהיא חומרא הבאה לידי קולא במצוות מילה בזמנה.

וגם כך אתה למד מקהילות חו"ל שנהגו כר"ת אף להקל בערב שבת, והחלו מחמירים בזה כמאה שנה אחר התפשטות דברי הגר"א והגר"ז, אך בתורת חומרא, וזה לא מנע מהם להכריע בתינוק שנולד אחר שקיעה לדחות מילתו ליום א', מחשש דעת הגאונים. ולא אמרו כי הוא קולא במצוות מילה בזמנה.

ומורנו הרב מדברי עצמו הוא מושב, שהרי לא הקל אלא לנולד 20 דקות אחר השקיעה. ולמה לא יקל לנולד אחר 13.5 דק' כפי שהורה הגאון הקדוש מהר"י ענתבי הי"ד? אלא שהחמיר מורנו לחשב את המיל 24 דק' כדעת הרמב"ם והרע"ב (שהם ממש כיחידים בעניין זה) ואו ג' רבעי מיל = 18 דקות. וכן החמיר שיעבור זמן בין השמשות דר' יוסי, ועוד החמיר לחשוב את בין השמשות דר' יוסי 2 דקות כפי דעת הגר"ז. ואיני מהרהר אחר דברי קדושו לפי רחוב בינתו (לפי שאולי גם חשש לכלבול וטעות בין דקות רגילות לדקות זמניות). אך תמנה, וכי כל אלו לא חומרות הבאות לידי קולא במצוות מילה בזמנה?

92 כמו לגבי עלות השחר. אמנם גם בזה יש הגורסים בפירוש המשניות להרמב"ם (ברכות א, א): "ועמד השחר הוא האור הנוצץ בפאת מוצר קודם עלות השמש בכדי שעה וחומש שעה מן השעות השוות" וכן העיר בברכ"י סי' רסא, וכן הוא במהדורות הרב קאפח. מיהו כבר העירו על נוסחה זו בספר אור המאיר עמ' קנו ועוד אחרונים כי התרגום המדויק בלשון הרמב"ם הוא "שעות מתוקנות" כלומר ראיות או מתאימות. ועיין בכל זה בספר הזמנים בהלכה פרק יז אות ב.

היום [מהנץ עד השקיעה] הוא 10 שעות רגילות, כך שאם נחלק אותם ל- 12 שעות ע"מ להגיע לשעות זמניות, יצא ששעה זמנית היא 50 דקות, ו- 12 הדקות הנוספות יתקצרו ל- 10 דקות.

אך מבחינה מדעית זמן זה לעולם לא יקטן מ- 72 דקות. מפני שבימי ניסן ותשרי, הזמן בו השמש תגיע ל- 16.1 מעלות מתחת לאופק הוא הזמן הקצר ביותר! אך בחורף זמן זה מתארך עד שבשיא החורף (22/12) עוברות 78 דקות מהשקיעה ועד צאת הכוכבים דר"ת. ובקיץ הזמן הולך ומתארך יותר, עד שבשיאו (22/6) עוברות 88 דקות עד צאת הכוכבים (עיי' 'הזמנים בהלכה' פרק טז אות ה' והלאה).

הערה זו חשובה גם למנהג הנפוץ כשיטת הגאונים, הסוברים ששיעור ביה"ש הוא 13.5 דקות (לכל הפחות). שיש לידע שלעולם זמן ביה"ש איננו מתקצר משיעור זה! והוא מדויק רק לימי ניסן ותשרי, אך בחורף ובקיץ מאריך יותר [אומנם ההפרש כאן זניח, בחורף: 14.6, ובקיץ: 16.8 דק' לערך].

אזהרה

אין מטרת המאמר הנוכחי אלא לאזן בין השיטות של ר"ת והגאונים, ולמימר דהו ספק שקול, אך חלילה אין בכוחנו הדל להכריע בין גדולי עולם. לפיכך פשוט וברור שאין להקל בערב שבת כשיטת ר"ת, ולעשות מלאכה עד כשעה אחר השקיעה.

ולבד מכך עוד יש להודיע, כי גם מי שאוחז במוחלט כשיטת ר"ת, לא יוכל להקל.

חדא, דהא בארץ ישראל המנהג הרווח כיום הוא כשיטת הגאונים (החל מלפני שלש מאות וחמישים שנה), וכן הוא המנהג כמעט בכל תפוצות ישראל (החל מומן מלחמת העולם השנייה). ואף אלו שהמשיכו לדבוק בעוז בשיטת ר"ת, כגון האדמו"רים ר' יקותיאל יהודה הלברשטאם מצאנז [בארץ ישראל], ור' יואל טיטלבוים מסאטמר [בארה"ב], ועוד רבים מהאחרונים, מ"מ אף הם הורו למעשה שיש להחמיר כשתי השיטות. ואסרו לעשות מלאכה אחר השקיעה הנראית לעינינו (הזמ"ב עמודים תכ, תעה).

ואם כן, הרי הלכה קבועה היא בשו"ע בסי' תסח סע' ד, שהנמצא במקום שנהגו בו להחמיר חייב להחמיר כמותם.

ועוד, הרי פסק השו"ע בסימן רסג סע' יב, שאם רוב הקהל קבלו עליהם שבת, המיעוט נמשכים אחריהם על כרחם.

אומנם ישנם הלכות בודדות שכתבו בהם האחרונים לסמוך על שיטת ר"ת אף להקל, אך גם זאת רק בשעת הדחק ובצירוף שיטות נוספות, או בספקי ספיקות (ויש

להיזהר שלא יהיה כתרתי דסתר). ואין כאן המקום להאריך בזה.

מסקנות מהמאמר

עת צאתי מן הקודש, אמרתי אלקטה באומרים, מתוך היסודות השזורים במאמר למען יחזור.

א. אין מחלוקת בעובדה כי הארת היום הקיימת בעולם אחר השקיעה, נמשכת עד צאת הכוכבים דר"ת.

ב. בזמן צאת הכוכבים לדעת ר"ת, אמורים לצאת כמעט כל הכוכבים, ולא שלשה בלבד.

ג. המונה שעות זמניות מעלות השחר ועד צאת הכוכבים, מוכרח שישבור כשיטת ר"ת בצאת הכוכבים.

ד. ההשערה כי המנהג הקדמון בארץ ישראל הוא כשיטת הגאונים, חסרה ביסוס עובדתי.

ה. ההשערה כי ר"ת דיבר על מציאות מקומו בצרפת נמצאה מופרכת מיסודה.

ו. המנהג להדליק נרות חנוכה בצאת הכוכבים של הגאונים מורכב על יסודות הלכתיים מנוגדים.

ז. המנהג למול תינוק בשבת כשנולד בליל שבת בין צאת הכוכבים דהגאונים לצאת הכוכבים דר"ת לא נמצא לפני כמאתיים שנה.

ח. זמני עלות השחר וצאת הכוכבים אינם נמדדים על פי שעות זמניות. ולפיכך בחורף זמנם אינו מתקצר.

ט. השגור בפי העולם, כי לא ייתכן שכל עם ישראל יטעה, שיגרא דלישנא היא ואין בה ממש⁹³.

93 בדבר זה יש להרחיב מעט, יען כי זו מסקנה כללית המתבקשת מהמאמר, אך לא הוזכרה בגוף המאמר. והנה, מי שיטען שאין עם ישראל טועה כלל, ודאי שטועה הוא בדבר שהצדוקים מודים בו, ואפי' תינוקות של בית רבן יודעים אותו, שכן נאמר בתורה "ואם כל עדת ישראל ישגו..." (ויקרא ד, יג). ובודאי שאין מקום לדברים אלו אלא אם כוונתם לומר שלא ייתכן כי לאורך זמן שגיאת עם ישראל לא תתוקן. אומנם לא ניתנה לכך הגדרת זמן כל שהיא. ומתוך דברינו במנהג עם ישראל הנך למד כי טעות זו של זמן צה"כ טעו בה באחד הזמנים, למשך זמן רב. נכלומר או שטעו בה בעבר (במשך כשבע מאות שנה) או שטועים בה היום (במשך כשלוש מאות שנה).

ואומנם מצאנו למהר"י חאגיז שכתב (שור"ת הלכות קטנות חלק א סימן ט) וז"ל: "וחה כלל גדול שהיה מוסד בידינו: אם הלכה רופפת בדרך פוק חזי מה עמא דבר. כי פשוט הוא, אשר באהבת ה' את עמו ישראל יסיר מכוש מדרכיהם, ולא יטו כל העולם אחר היחיד אילו סברתו דחוויה".

נספח 1

העתקתי כאן⁹⁴ לוחות זמנים מדויקים לירושלים ולטרויש בצרפת [מקום מגוריו של ר"ת] על מנת להיווכח כי אין הבדל כל כך גדול בזמן צאת הכוכבים בין ארץ ישראל לבין צרפת. וזמן צאת הכוכבים בצרפת איננו הולם את זמן ר"ת - 72 דקות. יש להעיר כי זמן צאת הכוכבים המופיע בלוח זה (אות יד) הוא בשעה שהשמש נמצאת 8.5 מעלות מתחת לאופק, אשר הוא הזמן המפורסם בארץ ישראל לצאת השבת. והוא מאוחר בכמעט פי שנים מהזמן האמיתי שבו מופיעים ג' כוכבים לדעת הגאונים⁹⁵ (כשהשמש 4.8 מעלות מתחת לאופק).

והנה מקור רעיונו זה, מתבסס על דברי הגמרא "פוק חזי מאי עמא דבר" אך לא מובן לאור זאת אמאי נאמרה הכרעה זו רק במקום ספק, וכשההלכה רופפת בידך, הרי היה למנהג לעקור אפילו הלכה גמורה, שכן לא ייתכן שהקב"ה היה מניח לעם ישראל לטעות, ולפיכך היה מסתבר יותר לומר שפוסקי ההלכה טעו ח"ו. ופשוט דלא אמרינן הכי! אדרבה חזינן שאמרו "במקום איסורא כי נהגו מי שבקינן להו?" (ר"ה טו:) וכן אמרו בתענית (כו:) "נהגו העם כר' מאיר" וי"א "מנהג כר"מ" ואעפ"כ הכריעה הגמרא ופסקה הלכה כר' יוסי בר פלוגתיה. רצ"ע.

ועיין בפרי חדש במנהגי איסור (ס"י תצו אות י) שכתב כי הטעם להכרעת ההלכה על פי המנהג, באומרו ז"ל פוק חזי וכו', אינו אלא במקום שידעו חכמים כי המנהג מכוון להלכה. עיי'ש באורך. ועל אף שהציץ אליעזר החרה החזיק בדברי הלק"ט הנ"ל והעתיק דבריו בכעשרים תשובות, הדברים הללו תמוהים לענ"ד. אדרבה, מאהבת ה' את ישראל הרי הוא שולח חכמים בכל דור ודור להעיר את לב בני"א לתקן את קלקול המנהג ולהחמיר כר"ת. אלא שקמים חכמים אחרים ומפירים עצתו ומתריסים כנגדם: אם כדבריהם, למה המנהג אינו כך. ובאמת כיצד יחפצו לחשוב שהמנהג ישתנה אם יאחזו בו בלא להרפות? אתמולה.

ויעיין עוד במה שפתחתי בו בהערותי, בדברי המאירי (חולין דף ז. וז"ל: תלמיד חכם שאמר דבר הלכה מחדשת, הן דרך הוראה הן דרך גדר הן להחמיר הן להקל, **אע"פ שהוא מבטל בזה מנהג קדמונים**, אין ראוי להחזיקו בכך במידת יוהרא ונטילת שם במה שאין ראוי לו, לסרב בדבריו מצד שלא נהגו הקדמונים כן, אחר שהוא מראה פנים לדבריו ושואו כדאי לסמוך עליו. שכל תלמיד ותלמיד מקום הונח לו להתגדר בו וכו' מכאן לתלמיד חכם שאמר דבר הלכה שאין מוסיחין אותו, ר"ל שאין מסירין אותו מדעתו מצד המנהג הקדום. ואמרי לה אין מוסיחין אותו, כלומר שאין מעמידין אותו בחוקת שכתן ומורה בדרך שלא נתקבל בה כן. עכ"ל.

94 מתוך לוחות חי, גרסה 17.3. והסרתי עמודות שאין בהן חשיבות לענין משיקולי עריכה. העורך.

95 בהערכה גסה, זמן צאת הכוכבים בטרויש על פי הזמן האמיתי של הגאונים, בימי ניסן ותשרי - 24 דק'. ובשיא הקיץ - כחצי שעה. כך שבאמת מתגחל כל ניסיון לקשור את דברי ר"ת למציאות בצרפת.

הזמנים מבוססים על שיטת המגן אברהם עם עלות השחר וצאת הכוכבים של 16.1 מעלות ~ 72 דקות
 | א = תאריך עברי | ב = יום | ג = תאריך לועזי | ד = עה"ש 16.1 מעלות | ה = זמן
 היכר | ו = הנץ המישורי | זג = השקיעה המישורית | יד = צה"כ 8.5 מעלות | טו
 = צה"כ ר"ת |

לוח "צלותיה דאברהם" לאיזור טרואיה (Troyes) לשנת תשע"א

א	ב	ג	ד	ה	ו	זג	יד	טו
א תשרי	יום ה', ראש השנה	9 Sep 2010	4:34	5:06	6:13	7:09	7:57	8:47
ג טבת	יום ו	10 Dec 2010	6:41	7:11	8:24	4:49	5:43	6:32
טז אדר ב	יום ג	22 Mar 2011	5:09	5:39	6:44	6:58	7:46	8:33
כד סיון	יום א	26 Jun 2011	2:06	3:10	4:45	8:48	9:53	11:26

לוח "בכורי יוסף" לירושלים לשנת תשע"א

א	ב	ג	ד	ה	ו	זג	יד	טו
א תשרי	יום ה', ראש השנה	9 Sep 2010	4:05	4:29	5:20	5:53	6:30	7:07
ג טבת	יום ו	10 Dec 2010	5:10	5:34	6:29	4:35	5:15	5:53
טז אדר ב	יום ג	22 Mar 2011	4:28	4:51	5:42	5:51	6:28	7:05
כד סיון	יום א	26 Jun 2011	3:07	3:36	4:36	6:48	7:31	8:16

טבלא מצומצמת להשוואת הפרשי הזמן בין השקיעה לצאת הכוכבים

	ירושלים			טרויש		
	שקיעה	צאת הכוכבים	ההפרש	שקיעה	צאת הכוכבים	ההפרש
סתיו	5:53	6:30	37 דקות	7:09	7:57	48 דקות
חורף	4:35	5:15	40 דקות	4:49	5:43	54 דקות
אביב	5:51	6:28	37 דקות	6:58	7:46	48 דקות
קיץ	6:48	7:31	43 דקות	8:48	9:53	65 דקות

נספח 2

דעת הרה"ג חיד"א לגבי מנהג ארץ ישראל בזמן בין השמשות כהוראת הרה"ג בית דוד

הואיל והוראת הרב חיד"א בעניין זה התקבלה ללא עוררין, ועל ידו התפשט המנהג כהגאונים, כפי אשר יעידון יגידון כל מחברי הספרים האחרונים, ראיתי לנכון להעתיק מה שכתב בזה הרה"ג חיים דרוק בספרו אורות חיים (עמ' רסד). ודבריו קילורין לעיניים. וז"ל:

כתב הגאון חיד"א בספר ברכי יוסף (או"ח סי' שלא) וז"ל:

כל שנראה שמש אפי' משהו אפי' בראש הדבר הגבוה ביותר שיש בעיר מונין מאותו יום, וכשאין נראה כלל בשום דבר מונין להבא. הרב בית דוד סי' קכ"ו. וכן נתפשט המנהג בעיה"ק ירושלים ת"ו, ועיר עז לנו חברון ת"ו מזמן גאוני הדורות שלפני דורינו עכ"ל.

וכתב עוד החיד"א במחזיק ברכה (או"ח סי' שלא) וז"ל:

עיין מה שכתבתי בברכ"י אות ז, ועיין מה שכתב הרב מהר"י אלבעלי בספר קהלת יעקב בשו"ת סי' א (דף סח). ולי הדיוט נראה דהנכון כמנהג ארץ ישראל וכהוראת הרב בית דוד, וכן מוכח מדברי מורי הרב זלה"ה בס' גט מקושר דף ק"ח ע"ש ודוק עכ"ל. (והביאו בספר מנהגי ירושלים).

הנה לכאורה משמע מדבריו דהכריע להלכה למעשה כמנהג א"י כשיטת הגאונים, וכן שגור בפי העולם בדעתו ז"ל. אמנם נלע"ד דיש לדון בזה, דהרי החיד"א דסמך ידיו על מנהג אר"י כתב דהוא לפי הוראת הרב בית דוד, והרב ב"ד פסק להדיא בס' רי"ט כדעת ר"ת (וכ"כ שם בס' קב קד ע"ש), ומש"כ החיד"א דמנהג אר"י כהרב בית דוד כוונתו למה שכתב שם בס' קבו וז"ל:

טור סי' של"א נולד בה"ש אינו דוחה שבת... וכתב הרב כנסת הגדולה כאן וז"ל: "תינוק שנולד ע"ש אחר שקיעת החמה קודם שנראו ג' כוכבים בנונים אין מלין אותו עד יום ראשון. הר"מ אלשקר ז"ל סי' צ"ו. והרדב"ז ז"ל כתב דאם בודאי נולד בין תחילת שקיעה לסוף שקיעה נימול לח' דהיינו יום ו' כו" ע"כ. ונראה דאע"ג דנראה מהכה"ג שפוסק כהרדב"ז מדהביא סברתו

באחרונה, מ"מ למעשה נראה כמהר"מ אלשקר, חדא דמהשו"ע יו"ד שם (רטו) נראה דס"ל כמהרמ"א, א"כ הוי הדרב"ז יחיד, ועוד שאם נתיר כהרדב"ז יבואו לטעות, דמי יודע לכיין זה, ואפי' בכשיעור שהוא ודאי קודם שישלים ג' מיל ורביע יבואו לטעות ולא יחלקו בין זה לזה, וכ"ש אם המנהג כמו ששמעתי דכל שנולד בשעה שאין שמש נראה בעולם אפי' רגע א' מונין מן הלילה. ואע"פ שבהלכה ברורה פסק כהרדב"ז וכן הב"ח בתשובה (סי' קנד), מ"מ נראה כמ"ש מטעם שאם נתיר יטעו.

שוב חקרתי בנשים שרגילות, לעמוד בזה וכו' ועוד אמרו שכשאין נראה שמש באיזה כותל, אע"פ שנראה בראש האילנות וכיוצא הגבוה למעלה מונין להבא, ונ"ל דכולי האי אין ראוי לעשות אע"פ שזוהי סברת הרא"מ דפי' דבה"ש הוא משעה כו' דהיינו מעט קודם שקיעת החמה, **מ"מ כיון שמן הדין נמנה אותו יום אפילו אחר השקיעה עד סוף שקיעה שנייה, ומה שאין אנו עושין כן - אינו אלא משום מנהג להחמיר**, דיינו להחמיר מאחר תחילת שקיעה ראשונה, אבל קודם לא. ועוד דאין זה קצבה פסוקה לחלק בין כותל לאילן וכיוצא, אלא הראוי לעשות הוא שכל שנראה שמש אפי' משהו אפי' בראש הדבר היותר גבוה שבעיר מונין מאותו יום, וכשאין נראה כלל בשום דבר מונין להבא.

ומעשה היה ביום המעונן שלא יכלו להבחין אם הייתה הלידה בעת שהיה נראה השמש או אחר השקיעה, ושאלו לאנשים המורגלים ברילו"ש [שעון], ואמרו שכפי סדר הרילו"ש היה אותה שעה נראית השמש אם לא היה מעונן, ואמרתי דשפיר יש לסמוך ע"ז, ואין לנו לחוש שמא יטעו אצטגניני הרילו"ש, **כיון דהמנהג שנוהגים שלא למנות מאותו יום אינו אלא חומרא בעלמא עכ"ל.**

מבואר מדבריו דמסיק דיסוד המנהג שבמקומו (שאלוניקי-יון) בזמנו לדחות המילה בנולד אחר שקיעת החמה אינו אלא לחומרא, וכמ"ש "דמן הדין נחשב עדיין יום גמור עד סוף שקיעה ומה שאין אנו עושין כן אינו אלא משום מנהג להחמיר", וכו' הרי דמסיק דיסוד המנהג הוא דאף דס"ל לדינא כר"ת וכמ"ש בסי' רי"ט עי"ש, מ"מ חששו לדחות המילה שמא יטעו, ומהאי טעמא לא חשש למנהג הנשים לחשב מהסתלקות השמש הכותל כשיטת היראים כנ"ל דכיון דאינו אלא חומרא.

וכ"כ בס' זכור לאברהם: ואף למנהג הרב בית דוד וכו' גם הוא מסיק דמנהג זה אינו אלא חומרא עכ"ל.

ולפ"ז י"ל דמ"ש החיד"א להכריע לענין מילה כמנהג א"י לפי הוראת הרב בית דוד, רצונו לומר גם כן רק להחמיר בנולד אחר שקיעת החמה לדחותו למחרתו, ובערב שבת - ליום א', מטעם שמא יטעו. ואף דנדחה מחמת גזירה זו מצות עשה דמילה בזמנה הרי מצינו כה"ג בתוס' מנחות כ: גבי דם נפסל בשקיעת החמה שכתבו דפי' דהוא תחילת השקיעה, ואף דיום גמור הוא לר"ת תרצו בתוס' בשם י"מ דמדרבנן הוא דעבידו הרחקה ופסלוהו מתחילת שקיעת החמה והעמידו דבריהם במקום כרת לענין קרבן פסח בדרך רחוקה כדי שיהיו זריזין למהר לבוא עי"ש. ובפרט לענין מילה דמסור לכו"ע דיש לחוש.

עכ"פ נתברר דטעם מנהג ארץ ישראל בדחיית המילה בנולד בשקיעה הוא מטעם הב"ד כמ"ש החיד"א, וכ"כ בספר פרי האדמה ח"ד דף ג' דמנהג ירושלים כהוראת הרב בית דוד עי"ש, וכ"כ בספר שפת הים או"ח סי' א' (הובא בשד"ח כללים במערכת בה"ש) עי"ש.

ולפ"ז אינו מבואר כלל אי ס"ל להחיד"א כשיטת הגאונים גם לקולא לענין זמן צה"כ. דחזינו דהחיד"א לא נחית כלל בזה להכריע בגוף מחלוקת הגאונים ור"ת כמו שהעתיק בברכ"י בסי' רס"א בקיצור מחלוקת האחרונים מהר"ח אבולעפיא ומהר"י פראג"י עם בעל גינת וורדים כנ"ל, ולא כתב שום הכרעה ביניהם⁹⁶. רק בסי' של"א לענין נולד אחר שקיעת החמה שפסק המ"א שם כר"ת דהוי יום גמור עד ג' מיל ורביע עי"ש, וכ"פ הב"ח בתשובה כנ"ל, ועל זה כתב בברכ"י ובמחבר"ר שציין למשיב בס' קהלת יעקב למהר"י אלבעלי סי' א' היינו שפסק ג"כ כר"ת לענין מילה (כהב"ח ומ"א) הובא בשד"ח שם עי"ש, דנחשב כנולד ביום ולא דחינן למחרתו, ודלא כהרב בית דוד, דאף דפסק כר"ת אעפ"כ ס"ל לענין מילה דדחינן למחרתו מטעם הנ"ל. ובזה שפיר הכריע החיד"א וכתב: ולי ההדיוט נראה דהנכון כמנהג אר"י וכהוראת הרב ב"ד כו' עכ"ל, ומשמע מלשונו דרק בזה הכריע דהנכון כמנהג א"י, להחמיר לדחות המילה מטעם הרב בית דוד דשייך לכו"ע כנ"ל, וכ"כ בספר **זורח השמש** דף ח' ט' בביאור דעת החיד"א שכוונתו בעיקר להכריע דלא כדעת הקה"י שפסק להקל לענין מילה שלא לדחותו כנ"ל.

ומה שכתב החיד"א: "וכ"מ מדברי הגט מקושר" אף דהגט מקושר כנראה דהסכים לגמרי עם המנהג אפי' להקל במוצ"ש, דמנהג ישראל תורה היא כנ"ל, מ"מ

96 כאן המקום להעיר כי נראה מדברי מקצת אחרונים (עיין כף החיים סי' רסא ס"ק א. והזמנים בהלכה מה ב) שסברו כי מה שכתב החיד"א שם: "ומשמע דק"ל כסברת הגאונים, ואפי' תימא דהמחלוקת שקול אין בדינו לבטל המנהג" הם דברי החיד"א עצמו. אך האמת היא כי זה המשך העתקת הגינת וורדים. ופשוט.

החיד"א לא נחית כאן להכריע בין הבית דוד והגט מקושר, דעכ"פ מודו תרוייהו שבנולד אחר שקיעת החמה דוחין המילה להחמיר לכל חד לטעמיה, להבית דוד מטעם שמא יטעו, ולהגט מקושר דהוי בה"ש כהגאונים כנלע"ד. עכ"ל הרה"ג חיים דרוק בספרו **אורות חיים**.

וכבר קדמוהו בהבנה זו בדברי החיד"א ופרי האדמה, הרה"ג **יום טוב אליקים**, שהיה רבה של חברון (נפטר בשנת תר"ו). הוא רבו של הראשל"צ הרה"ג חיים אברהם גאגין המכונה הרב אג"ן) בתשובה שנדפסה בקובץ תורה אור (ישיבת רבינו יוסף חיים, אלול תשל"ה). וכ"נ שהבין **המשנה ברורה** בסי' שלא (ס"ק יד).

ודבריהם ברורים ומבוארים על פי מה שכתב החיד"א עצמו בספרו חיים שאל (ח"א ר"ס ח) וז"ל: העידותי בכם היום שכל דין שהבאתי בברכי יוסף מראשונים ואחרונים, אין כוונתי להיות כדל מסכים הולך לענין דינא, שאפשר שלא עמדתו בדין ההוא או בתשובה ההיא כפי עיוני הקצר רק אגב ריהטא עין ראתה אליהם, והבאתים להקל מעל המעיין טורח החיפוש, ומוקנים אתבונן, הכנסת הגדולה והרב יד אהרן שכן דרכם, וגם אני בעניי זה דרכי, זולת כשאומר וכן עיקר או שמגלה דעתי הקצרה, הלא"ה אלא שהבאתים בסתם עדיין הדין ההוא טעון לינה בעומקה של הלכה ע"ב.

וכן ע"ע מש"כ במחזיק ברכה (סי' תקמח אות א) להשיב לחכם אחד וז"ל:

ועם נשיקת הרצפה, לא זכר שר מה שכתב רבינו החבי"ב בהקדמתו לספרו כנסת הגדולה א"ח, שהבא לפסוק הלכה מספרו לא יפסוק אא"כ פוסק בפירוש או מתברר בירור שאין אחריו בירור, אבל לא יאמר הואיל והמחבר הביא דעת זה באחרונה ודאי דהכי סבירא ליה וכו', אין זאת, שאני לא דקדקתי וכו' ע"ש. וכו'... ואם כה יאמר מדוע קצר קצרה ידי לפרש שיחותי שם בברכי יוסף וכתבתי סתם? הן ידיע ליהוי, דכמה זמני יש לי להרחיב הדברים, והיתה לי שעת הקוצר מפני סיב'ה, ואני סומך על המעיין, ומעיד אני עלי דכמה וכמה זימני רחש לבי דברים הראויים להעלות באר"ש טובה ורחבה, ולפי מקומו ושעתו זאת היתה לי אנקוט נפשאי בקצירי. עכ"ל הנצרך.

ואנא עבדא הוספתי לעיל יסודות מוצקים לביאור זה בדעת החיד"א, מכך שפוסק שיש לחשב את זמני היום מעה"ש ועד צה"כ [וכפי שביארנו מכבר, היינו צה"כ דר"ת]. וכן מכך שידוע לנו על מנהג טבריה שהיה כר"ת [לפחות לחומרא] כבר מזמן החיד"א.

נספח הערה בדעת הגר"א

גם בדעת הגר"א, כתב האגרות משה (יור"ד ח"ד סי' יז אות כו) דאין להקל במוצאי שבת כי אם להחמיר כהגר"א בערב שבת. ח"ל:

בדבר מזה שאמרתי (אג"מ או"ח ח"ד סימן ס"ב ד"ה ולענין הפסק טהרה) שיש להקל בדיעבד בעשיית הפסק טהרה עד ט' מינוט אחר שקיעה משום ספק ספיקא - ספק יום דבין השמשות, וספק אם הלכה כהגר"א, ודאי הנוהגים כשיטת הגר"א אף לקולא במוצאי שבת אין להם להקל בזה, דהא יהיו תרתי קולא דסתרי, משום דלפי זה הוא רק חדא ספיקא כדכתב כתר"ה, והוא פשוט וברור. אבל תמה אני מי התיר להם דבר כזה, וכי הם יכולים להכריע בדין זה נגד מנהג אבותינו ורבותינו הראשונים ולומר שהדין עם הגר"א נגדם, אף שהרבה מרבתינו הראשונים סוברים כהגר"א, מ"מ הא יש לעשות לנו - שאין יכולין להכריע - לחומרא. ואם היו גם הרבה מתלמידי שיעשו כמותו לא הנהיגו כן בעלמא. והגר"א עצמו לא הנהיג כן, אף לא בעירו ווילנא⁹⁷. וידענין שגדולי עולם מתלמידי תלמידי החמירו בזה דלא כהגר"א, אף לענין ק"ש ותפילת ערבית וכ"ש לענין שבת ויו"ט. ולכן אין לנו לעשות בזה כהגר"א במוצאי שבת, אלא כמנהגנו כר"ת לחומרא עד צאת הכוכבים⁹⁸.

וכעין זה, כתב הגר"מ שטרנבוך בהגהותיו על קונטרס הראיות לבעל הפרדס (בסוף מעשה רב הנדפס מחדש) ח"ל: "דעתו (של בעל הפרדס) להחמיר כשיטת ר"ת... ודברי רבנו בעל הפרדס זצ"ל - שהגר"א זצ"ל עוד בצעירותו סמך ידו עליו בהסכמתו - עדות נאמנה שיש יסוד מוצק לנהוג כר"ת, ...שמעולם לא נתכוון רבינו הגר"א זצ"ל שבית ישראל ישנו מנהגם, ולכן לא כתב שולחן ערוך משלו, וכן העידו בניו בהקדמה לשו"ע וכל אחד נהוג כמנהגו, והמחמיר תע"ב".

97 וכ"כ בספר הזמנים בהלכה בפרק מו כי אחר בדיקה מעמיקה בספרות ההלכה באותה התקופה עולה כי פוסקי ההלכה בוילנא [אתריה דהגר"א] וברוסיא [אתריה דהגר"ז] המשיכו להורות כר"ת ואף לקולא בערב שבת, עד כמאה - מאה וחמישים שנה אחר פטירת הגאונים הנזכרים. ורק לאחר מכן החל המנהג להשתנות לחומרא.

98 ועיין מה שכתב העורך שסידר את ביאורי הגר"א ח"ל: "...וזה היה כל יגיעתי לסדרם על נכון, ולחבר כל אחד אל מקומו הראוי, ושיהיו כאלו בדיבור אחד נאמרו, כי היו מפוזרים מאוד באלו המהדורות... מלאכות רבות מאוד היה לי בזה שאני יכול לפורטם, ועיונים רבים, וחיפוש בים התלמוד ובדברי הראשונים והאחרונים, אשר לפעמים הייתי צריך לאסוף מג' מקומות המהדורות ולחברם אל מקום אחד מחיבורו הראשון, כאשר יראה המעיין בס' רסא... שחיברתי שם מהרבה מקומות אל מקום אחד... ושלא יהיה ניכר מקום חיבורם בכל מיני הדור הדרתי, עד שמעולם לא היו יודעים ענין המהדורות אם לא אמרתי" (ועיין מש"כ בספר אור היום אות נח).